

<https://rpil.ui.ac.ir/?lang=fa>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 3, No. 71, 2026

Received: 27/09/2025

Accepted: 24/01/2026

A Critical Study of the Correction of *Nasihat al-Muluk*

Maliheh Gazi Mareshk

PhD Candidate in Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
gazimareshk.malihe@mail.um.ac.ir

Salman Saket

Associate Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
sakat@um.ac.ir

Abstract

Nasihat al-Muluk is one of the Persian works attributed to Abu Hamid al-Ghazali, which, due to the author's prominence and the political-ethical nature of the text, has long attracted scholarly attention. Jalal al-Din Homay edited this work twice, and his corrections have served as the main reference for most subsequent literary and textual studies. However, close examination of the available correction reveals several ambiguities and deficiencies, particularly in the identification and evaluation of manuscripts, the editorial methodology, and certain textual readings. The present study adopts an analytical-critical approach to examine the principal issues in Homay's correction, focusing on manuscript studies, editorial principles, and textual variants. Furthermore, the study seeks to clarify some of these problems by using both the manuscripts available to Homay and newly discovered manuscripts. The findings indicate that the diversity of *Nasihat al-Muluk* manuscripts in terms of structure, transmission, and lineage, together with the scarcity of early and reliably dated manuscripts, played a major role in the textual problems observed in Homay's correction. Consequently, although Homay claimed to follow a "base manuscript" approach, in practice, he adopted a heterogeneous and eclectic method. The study concludes that access to newly discovered manuscripts can resolve some textual ambiguities and illuminate the historical development of the text, highlighting the scholarly necessity of producing a new critical correction.

Keywords: *Nasihat al-Muluk*; Critical Correction; Eclectic Editing; Newly Discovered Manuscripts; Jalal al-Din Homay; Abu Hamid al-Ghazali

Introduction

Jalal al-Din Homay edited *Nasihat al-Muluk* twice. His first correction was based on a single, incomplete, and corrupted manuscript. After obtaining six additional manuscripts, Homay prepared a second correction, published in 1351 AH. Nevertheless, this second correction also suffers from various textual and methodological issues. The introduction is overly extensive and includes unnecessary discussions; it lacks a coherent critical commentary and instead offers scattered footnotes, while the indices and tables remain incomplete. The editorial method itself also requires careful examination.

The main research question of this study is how these deficiencies and textual problems emerged and what strategies can be adopted to address them. To answer this question, the authors analyze Homay's manuscripts and editorial procedures in detail. It appears that the diversity of *Nasihat al-Muluk* manuscripts

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpil.2026.146758.2503

in structure and lineage, together with the absence of reliable early witnesses, were major factors contributing to these problems. This situation compelled Hoday to adopt an eclectic approach in practice, despite his claim that he intended to follow a base-manuscript method (Ghazali, 1972, p. 39).

To date, no comprehensive and independent study has systematically examined the manuscripts of *Nasihat al-Muluk* or critically evaluated Hoday's editorial method. Zarrinkoob, in *Farar az Madreseh*, briefly referred to certain deficiencies in Hoday's manuscripts, but his remarks are scattered and do not constitute a structured analysis. In the field of editing *Nasihat al-Muluk*, Hoday's work remains the most influential reference, and most subsequent studies continue to rely heavily on his corrections.

Materials and Methods

This research adopts an analytical–descriptive approach based on library sources. In addition to examining Hoday's editorial method in the second correction (1972/1351 AH), the authors consulted the manuscripts used by Hoday, the text of *al-Tibr al-Masbuk*, and several newly discovered manuscripts. The aim was to trace the origins of specific textual ambiguities and to assess the extent to which the existing correction conforms to accepted principles of critical editing. Selected examples of these analyses are presented in the section on textual issues and ambiguities.

Research Findings

In his first correction, Hoday relied on a single manuscript containing both parts of the text. Later examination of newly discovered manuscripts revealed that some copies of *Nasihat al-Muluk* contain only the first part, while others include both parts—a situation also reflected in the Arabic versions. Moreover, the manuscripts vary significantly in terms of transmission and genealogical relationships.

In the second correction, Hoday used seven Persian and three Arabic manuscripts, yet he made several errors in identifying and dating them. For instance, the «صو» manuscript, contrary to Hoday's claim, does not belong to the 7th or 8th centuries but appears to be an independent copy from the 10th or 11th century. The «نو» manuscript is not dated 853 AH, as Hoday suggested, and evidence points to a later date. Similarly, palaeographical analysis of the «مص» manuscript indicates a later period than that proposed by the editor. Overall, only two early dated manuscripts—«فا» (709 AH) and «صو» (863 AH)—were available to Hoday. This heavy reliance on undated or late manuscripts significantly influenced textual readings and undermined the consistency of the editorial method.

Discussion of Results and Conclusions

One of the main challenges in editing *Nasihat al-Muluk* lies in the absence of manuscripts close to the author's lifetime and the considerable diversity among existing copies in structure and lineage. Although the present authors also lack access to very early manuscripts, the newly discovered materials allow for the revision of certain readings and a clearer reconstruction of the genealogical relationships among the manuscripts.

Analysis of textual samples demonstrates that the failure to adhere strictly to a base manuscript, combined with an eclectic approach, occasionally resulted in inconsistencies and ambiguities in the text. Given the shortcomings of the existing correction and the availability of new manuscript evidence, the production of a new critical correction of *Nasihat al-Muluk* is academically necessary. Such a correction, based on more systematic and methodologically rigorous sources, would contribute both to improving the textual reliability of the work and to a more accurate understanding of its historical development and authenticity.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال هجدهم، شماره سوم (پیاپی ۷۱)، ۱۴۰۵، ص ۷۷-۱۰۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۷/۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۴

مقاله پژوهشی

«نقدی بر تصحیح نصیحة الملوک غزالی»

ملیحه گزی مارشک، دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

gazimareshk.malihe@mail.um.ac.ir

سلمان ساکت * ، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

saket@um.ac.ir

چکیده

نصیحة الملوک یکی از معدود آثار فارسی ابوحامد محمد غزالی (متوفی: ۵۰۵ق.) است که موضوعی کم‌نظیر در میان آثار غزالی دارد و در بررسی سیر اندیشه سیاسی او همواره مورد توجه بوده است. جلال‌الدین همایی دو بار این اثر را در سال‌های ۷-۱۳۱۵ و ۱۳۵۱ ش. تصحیح کرد؛ بار اول از روی تک‌نسخه‌ای نونویس و مغلوط و بار دوم با استفاده از هفت نسخه. همایی خود از چاپ اول راضی نبود و از این رو، دست به تصحیح دوباره اثر زد. با این همه دومین تصحیح نیز از اشکالات در «متن» و «روش تصحیح» برکنار نمانده است. او در مقابله نسخ، روشی التقاطی را برگزید؛ درحالی‌که از گفته‌های او در مقدمه برمی‌آید که روش او «نسخه اساس» است. در این روش، یک‌دست عمل نکرده و همین امر باعث بروز ابهاماتی در متن شده است. تنوع دست‌نویس‌های کتاب، از دشواری‌های اصلی تصحیح این اثر است؛ ساختار دوبخشی کتاب به تنوع نسخه‌ها از نظر تک‌بخشی و دوبخشی بودن انجامیده و تحریرهای متفاوتی را ایجاد کرده است. در این میان، نسخه‌های کهن نزدیک به حیات مؤلف نیز وجود ندارد. این پژوهش، ابتدا به بررسی اشکالات چاپ دوم نصیحة الملوک در زمینه «معرفی، اعتبارسنجی و به‌کارگیری نسخ»، «روش تصحیح» و «ضبط‌ها» می‌پردازد و در ادامه تلاش می‌کند تا با استفاده از همان نسخه‌های در دسترس همایی و مراجعه به نسخه‌های تازه به‌دست آمده، برخی ابهامات را رفع کند و ضروت تصحیح دوباره اثر را نشان دهد.

واژه‌های کلیدی

نصیحة الملوک، روش تصحیح انتقادی، تصحیح التقاطی، نسخ خطی نویافته، جلال‌الدین همایی، ابوحامد غزالی

* مسؤول مکاتبات

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpll.2026.146758.2503

مقدمه

از ابو‌حامد محمد بن محمد غزالی کتاب‌ها، رساله‌ها و نامه‌های متعدد به دو زبان عربی و فارسی به جای مانده است. بیشتر تألیفات او به زبان عربی است و از این رو، آثار فارسی کم‌شمار او در بررسی سیر آراء و اندیشه‌های غزالی اهمیت خاصی دارند. پس از *کیمیای سعادت*، *نصیحه‌الملوک* مهم‌ترین اثر فارسی او است.^۱ علاوه بر این *زاد‌آخرت*، *مکاتیب فارسی غزالی* مشهور به *فضائل‌الأنام* و شماری فتوا و رساله نیز در میان آثار فارسی وی جای دارند.

نصیحه‌الملوک دو بخش دارد: بخش اول، رساله‌مانندی درباره مسائل بنیادین اعتقادی یک مسلمان، به‌ویژه «پادشاه مسلمان»، است و بخش دوم، کشکول‌مانندی است دربردارنده مسائل مربوط به حکمت عملی که در قالب هفت باب آمده است: در عدل و سیاست و سیرت ملوک؛ در سیاست وزارت و سیرت وزیران؛ اندر ذکر دبیران و هنرمندی ایشان؛ اندر همت ملوک و بلندهمت‌ی؛ در حکمت حکیمان و ذکر حکمت؛ شرف خرد و خردمندان؛ اندر صفت زنان و خیر و شر ایشان. به‌خلاف بخش اول که «سلطان» مخاطب اصلی است، مخاطب بخش دوم، عموم مردم اعم از خواص و عوام است. این بخش، سرشار از ابیات، ضرب‌المثل‌ها، حکمت‌ها و حکایاتی است که برای سرگرم کردن این مخاطب عام، مناسب است.

جلال‌الدین همایی دو بار این کتاب را تصحیح و منتشر کرده است؛ اولین تصحیح از روی یک نسخه ناقص و مغلوپ^۲ انجام شد و به همین دلیل چندان مطلوب و مورد پسند خود همایی نبود (غزالی، ۱۳۵۱، ص. پانزده)؛ از این رو، کوشید تا نسخه‌های دیگری از متن به دست آورد و پس از آن با به دست آوردن شش نسخه دیگر، دست به تصحیح دوباره اثر زد و آن را در سال ۱۳۵۱ منتشر کرد. همایی در مقدمه چاپ دوم نوشت: «تصحیح مجدد کتاب در طبع حاضر از جهت مغایرت طبع اول، به‌منزله کتابی تازه محسوب می‌شود» (غزالی، ۱۳۵۱، ص. سی و هفت)؛ اما این تصحیح نیز در متن و سایر بخش‌ها، خالی از اشکال نیست؛ از جمله در مقدمه آن که حدود دویست صفحه است. در این مقدمه طولانی، گاهی مطالبی آمده که هرچند مفید و مغتنم است، جای آن در مقدمه نیست.^۳ پیوست‌های کتاب نیز جای بحث دارد. اینکه دو نسخه تک‌بخشی (مصر و نورعثمانیه)، به دلیل تحریرهای متفاوت، جداگانه مقابله و پیوست شده‌اند، پذیرفتنی است؛ اما اینکه دوباره اقدام نسخ تک‌بخشی (نسخه فاتح^۴)، با وجود مقابله و استفاده در تصحیح متن، بار دیگر در پیوست کتاب آمده است، چندان پذیرفتنی

۱. عبدالرحمن بدوی در *مؤلفات الغزالی*، *نصیحه‌الملوک* را جزو ۷۲ اثری برشمرده که بی‌شک از آن غزالی است (بدوی، ۱۹۶۱، ص. ۱۸۴-۱۸۷).

۲. این نسخه متعلق به سید عبدالرحیم خلخالی است که در کرمان به دست کاتبی از مردم کاشان به نام اسمعیل بن ابراهیم برای عبدالباقی میرزا (گویا حاکم کرمان در آن زمان) به خط نستعلیق متوسط، بی‌اندازه آشفته و درهم و برهم و مغلوپ کتابت شده و افتادگی‌های فراوان دارد (غزالی، ۷-۱۳۱۵، ص. د).

۳. از جمله: تحقیق درباره عدالت (از هجده تا بیست و پنج)، معرفی کامل مؤلف *أطباق الذهب* که در ضمن مجموعه متضمن تعریف دوم کتاب آمده (از سی و دو تا سی و پنج)، از صفحه صد و چهل و نه تا صد و نود و سه (یک‌چهارم مقدمه) به شرح احوال غزالی و ذکر تاریخچه آرامگاه او پرداخته شده است؛ درحالی‌که غزالی شخصیتی شناخته‌شده و برجسته است و آثار متعددی از جمله *غزالی‌نامه* خود همایی درباره او در دسترس همگان هست و می‌شد به آن ارجاع داد. همچنین از آنجا که کتاب به مناسبت بنای آرامگاه غزالی چاپ شده است، در مقدمه به‌طور مفصل (از صد و هشتاد و یک تا صد و نود و سه)، به آرامگاه او نیز پرداخته شده است. با تمام این تفصیلات، در مقدمه به بحث بسیار بااهمیت «معرفی نسخ» و «روش تصحیح»، گذرا اشاره شده است.

۴. مشخصات آن بعدتر در بخش «نسخه‌ها» آمده است.

نیست^۱. همچنین پیوست کردن کل روایت عربی تک‌بخشی به چاپ دوم، از جمله موارد غیر قابل قبول در تصحیح انتقادی است.

موارد بالا سبب شده است حجم کتاب از آنچه باید، بسیار بیشتر شود. چاپ دوم نصیحة الملوک (۱۳۵۱)، ۵۲۹ صفحه دارد که به‌علاوه دویست صفحه مقدمه، در مجموع حدود ۷۳۰ صفحه می‌شود؛ این حجم کتاب، برای یک متن نه‌چندان بلند، کمی عجیب است.

کتاب، بخش جدایی با عنوان تعلیقات ندارد؛ بنابراین، آنچه می‌بایست در تعلیقات می‌آمد در پانوشت ذکر شده است^۲؛ همه این موارد یعنی مقدمه طولانی، که دربردارنده مسائل غیرضروری است، فقدان تعلیقات روش‌مند و جایگزینی آنها با پانویس‌هایی پراکنده و نیز نقص در فهرست‌ها و نمایه‌ها، از معیارهای پذیرفته‌شده یک تصحیح انتقادی فاصله دارد.

چنانکه گفته شد تصحیح دوم، در «متن» نیز اشکالاتی دارد. پرسش‌های اصلی این پژوهش آن است که کاستی‌ها و اشکالات متن، دقیقاً چگونه پدید آمده‌اند و راه‌های برطرف کردن این نارسایی‌ها کدام است. نگارندگان برای پاسخ به این پرسش‌ها، «نسخه‌ها» و «روش تصحیح همایی» را به دقت بررسی کرده‌اند. به نظر می‌رسد تنوع نسخه‌های نصیحة الملوک در بخش‌بندی، تحریر و تبار و همچنین کم‌بودن دست‌نویس‌های کهن و معتبر، از دلایل اصلی بروز ابهامات و کاستی‌ها در کار همایی است. مشکلات مربوط به نسخه‌ها، همایی را واداشت تا دست به روشی ناهمگون و التقاطی در مقابله و تصحیح بزند؛ درحالی‌که از توضیحات او در مقدمه چنین برمی‌آید که روش او «نسخه اساس» است (نک: غزالی، ۱۳۵۱، ص. سی و نه).

پیشینه پژوهش

پژوهش‌ها درباره نصیحة الملوک، بیشتر به «جنبه محتوایی» و «صحت انتساب بخش دوم به غزالی» معطوف است؛ از جمله پاتریشیا کرون در مقاله «آیا غزالی سیاست‌نامه‌ای نوشته است؟»^۳ (Cron, 1987, p. 319 - 373)، عبدالحسین زرین‌کوب در فرار از مدرسه (۱۳۵۲) و نصرالله پورجوادی در دو مجلد (۱۳۸۱) به این موضوع پرداخته‌اند. تاکنون پژوهشی جامع و مستقل درباره «نسخه‌ها و نقد روش تصحیح همایی» صورت نگرفته است. عبدالحسین زرین‌کوب در فرار از مدرسه به برخی نارسایی‌های نسخ همایی اشاره کرده است. در حوزه تصحیح نصیحة الملوک، مهم‌ترین تلاش، متعلق به جلال‌الدین همایی است.

۱. بنا بر مقدمه، نسخه فاتح هم در تصحیح متن دوبخشی و هم در مقابله نسخه‌های مصر و نورعثمانیه مورد استفاده بوده است (غزالی، ۱۳۵۱، ص. سی و نه).

۲. برای نمونه، از مقدمه چاپ دوم (۱۳۵۱): معنی واژه (ص ۴ و ص ۱۱۴)؛ اعلام (ص ۱۶۳، ص ۱۷۲)؛ معنای جمله و عبارت (ص ۱۳۸)؛ ارجاع به حدیث و روایت (ص ۱۲۲)؛ توضیح درباره ابیات و امثال (ص ۲۰۷-۲۱۰)؛ توضیح درباره معتقدات فرق مختلف (ص ۶)؛ توضیح درباره اصطلاحات علمی (ص ۱۸۹)؛ ارجاع به آثار دیگر با محتوای مشابه (ص ۱۱۵، ص ۲۱۰ و ۲۱۱)؛ ذکر کل بخش «ذکر انساب الملوک و سیرهم» از نسخه خطی التبر المسبوك (ص ۸۶-۹۰)؛ توضیحاتی درباره ابیات عربی و منابع آنها (ص ۲۰۸-۲۱۰)؛ توضیح درباره برخی احکام شرعی (ص ۲۶۷، ص ۳۳)؛ نقل از منابع دیگر: برای مثال در صفحه ۸۴، مقدمه، فهرست بلند نام‌های سلاطین پیش از اسلام را از تاریخ طبری نقل کرده است. هرچند همایی در پانوشت‌ها اطلاعات مهمی را آورده است، موارد بسیاری هم بی‌توضیح مانده‌اند؛ ضمن اینکه در تصحیح انتقادی، پانوشت تنها محل گزارش اختلافات نسخ است. فهرست و نمایه‌هایی هم در انتهای کتاب آمده که هرچند سودمند و کارساز، ناقص است.

۳. Did Al-Ghazali write a Mirror for Princes?

اهداف و ضرورت پژوهش

این پژوهش با هدف شناسایی اشکالات تصحیح‌همایی و ارزیابی میزان انطباق آن با اصول تصحیح‌متون انجام گرفته است. نتایج به‌دست‌آمده از این پژوهش برای نگارندگان که در حال تصحیح دوباره اثر هستند، بسیار بااهمیت است؛ زیرا می‌کوشند تا در تصحیح تازه این مشکلات را رفع کنند. ضرورت انجام کار آنجا است که تصحیح‌همایی یکی از متون پرارجاع در تحقیقات ادبی است و خطاها یا کاستی‌های احتمالی آن می‌تواند به پژوهش‌های بعدی منتقل شود. اهمیت مطالعه حاضر در آن است که با تحلیل نقاط قوت و ضعف تصحیح‌همایی، جایگاه واقعی آن در مطالعات متن‌شناختی روشن می‌شود. همچنین نتایج به‌دست‌آمده می‌تواند راهنمای پژوهشگران برای بهره‌گیری دقیق‌تر از این اثر و بهبود روش‌های تصحیح‌متون کهن فارسی باشد.

روش پژوهش

این پژوهش با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به روش تحلیلی توصیفی انجام گرفته است. نگارندگان، غیر از بررسی «نسخه‌ها» و «روش تصحیح» در چاپ دوم *نصیحة الملوك* (۱۳۵۱)، با بهره‌گیری از نسخه‌های همایی، *التبرالمسبوك* و دست‌نویس‌هایی که به تازگی به دست آمده است، کوشیده‌اند برخی کاستی‌های متن را جبران کنند؛ نمونه‌هایی از این تلاش‌ها در بخش «ابهامات و اشکالات متن» آمده است. بی‌تردید کار جلال‌الدین همایی، با وجود مشکلات اجتناب‌ناپذیر، تلاشی ارزشمند در راه احیای این اثر است. کوشش نگارندگان در بررسی کاستی‌های این تصحیح، تنها برای ارائه روایت دقیق‌تر از متن و در امتداد کار ارزشمند و پیشگامانه همایی است.

بحث اصلی

در تصحیح یک اثر، نخستین و مهم‌ترین گام، جستن و یافتن نسخ معتبر است. با اینکه همایی در تصحیح دوم، شش نسخه تازه به دست آورد، بیشتر آنها بی‌تاریخ و جدید بودند. در تصحیح اول، همایی تنها یک نسخه در اختیار داشت که شامل هر دو بخش بود؛ اما پس از به دست آوردن نسخه‌های تازه متوجه شد که دست‌نویس‌های *نصیحة الملوك* مختلفند؛ برخی فقط شامل بخش نخست و برخی شامل هر دو بخش هستند. همین تنوع، در روایت‌های عربی هم بود. در تصحیح دوم، همایی، هم روایت دوبخشی عربی یعنی *التبرالمسبوك* را در اختیار داشت و هم یک نسخه تک‌بخشی عربی که تحریری متفاوت از بخش اول *نصیحة الملوك* است. این موضوع که همایی با وجود شواهد متعدد مبنی بر اینکه بخش دوم کتاب نوشته غزالی نیست، باز هم هر دو بخش را با عنوان *نصیحة الملوك* و نوشته ابوحامد غزالی به چاپ رساند، مسئله قابل توجه و یکی از اشکالات مهم کار او است. پاتریشیا کرون که از مخالفان انتساب بخش دوم به غزالی است، «اصرار نابجای همایی را در چاپ اول کتاب، مبنی بر صحت انتساب هر دو بخش به غزالی، دلیل سردرگمی پژوهشگران دانست» (Crone, 1978, p. 320). پیش از انتشار چاپ دوم همایی، مونته‌گمری وات در مقاله‌ای با عنوان «اصالت آثاری که به امام

محمد غزالی نسبت داده می‌شود»^۱ (Watt, 1952, p. 24-45). این موضوع را مطرح کرده بود. همایی نیز به برخی از این دلایل در مقدمه اشاره کرد؛ اما در نهایت گفت: «هر دو بخش نصیحة الملوک از آن محمد غزالی است تا خلاف آن به دلیل قطعی ثابت شود» (غزالی، ۱۳۵۱، صص. هفتاد و یک - هشتاد و یک).

جدا از بخش‌بندی، دست‌نویس‌های نصیحة الملوک در تحریر و تبار نیز متفاوتند؛ نسخه‌های تک‌بخشی دو تحریر مختلف دارند. روایت‌های عربی نیز چنین هستند. چنانکه گفته شد روایت دوبخشی، موسوم به التبر المسبوک فی نصیحة الملوک است. در بین دو روایت تک‌بخشی، تحریر اول با نام‌های «رسائل فی اصول الدین» و «رسائل الملکشاه فی العقاید» همان بخش اول التبر المسبوک (بدوی، ۱۹۶۱م، ص. ۳۲۹؛ Crone, 1978, p. 321)؛ اما تحریر دوم کاملاً متفاوت با بخش اول التبر المسبوک است. این تحریر با نسخه‌های فارسی دارالکتب مصر و نورعثمانیه که در ادامه معرفی خواهند شد، هماهنگ است. همچنین نسخه‌ای با عنوان «الفرق بین الصالح و غیر الصالح» وجود دارد که تنها شامل بخش دوم التبر المسبوک است (العاملی، ۱۹۱۱م، ص. ۵۹). همایی از التبر المسبوک و تحریر دوم بخش اول، در چاپ دوم بهره برد. برخی نسخه‌های دوبخشی فارسی کاملاً هماهنگ با التبر المسبوک هستند؛ اما برخی دیگر از تباری متفاوتند. نگارندگان در پژوهشی مفصل و مستقل براساس همین اطلاعات نسخه‌شناسانه، به رد انتساب بخش دوم کتاب به غزالی پرداخته‌اند که به‌زودی منتشر خواهد شد.

چنانکه گفته شد در بین دست‌نویس‌ها، نسخ تاریخ‌دار قدیمی و معتبر نیز کم بود. همایی در حدس تاریخ کتابت برخی نسخه‌های بی‌تاریخ، دچار خطا شد و به برخی از این نسخه‌ها، مانند نسخه کتابخانه اسکوپیه یوگوسلاوی، بیش از حد اعتماد کرد. همه موارد گفته‌شده درباره نسخه‌ها، نقش مهمی در بروز اشکالات متن داشته‌اند. در ادامه در این باره بیشتر توضیح داده خواهد شد.

۱. نسخه‌ها

با وجود تمام اطلاعات مفید، غیر بایسته‌ای که در مقدمه چاپ دوم نصیحة الملوک آمده، مصحح چنانکه باید به معرفی دقیق نسخه‌ها نپرداخته و لازم است اطلاعات موجود در مقدمه چاپ دوم، تکمیل و اصلاح شود. در جدول زیر مشخصات هفت نسخه همایی از روی مقدمه آمده است (غزالی، ۱۳۵۱، صص. بیست و شش - سی و یک):

بخش‌ها	تاریخ کتابت	محل نگهداری	رمز نسخه	
دوبخشی	۱۲۶۷ق.	متعلق به عبدالرحیم خلخالی	«خ/ج»	۱
دوبخشی	۸۶۲ق.	ترکیه (کتابخانه ایاصوفیا)	«صو»	۲
دوبخشی	متعلق به قرن ۷-۸	یوگوسلاوی (کتابخانه اسکوپیه)	«یو»	۳
تک‌بخشی	۷۰۹ق.	ترکیه (کتابخانه فاتح)	«فا»	
تک‌بخشی	۸۵۳ق.	ترکیه (کتابخانه نورعثمانیه)	«نو»	۴
تک‌بخشی	ظاهراً متعلق به قرن ۸-۹	مصر (دارالکتب مصریه)	«مص»	۶
دوبخشی	ظاهراً متعلق به قرن سیزدهم	تهران (کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران) به شماره ۴۹۴۵	«مر»	۷

¹. The Authenticity of the Works Attributed to al- Ghazali

به جز نسخ بالا، ترجمه‌های عربی زیر هم در اختیار مصحح بوده که گهگاه در پانوشتها با رمز کلی «جع» به آنها ارجاع داده است:

۱. نسخه چاپی مصر مورخ ۱۳۱۷ق. به نام *التبر المسبوك في نصيحة الملوك*؛

۲. نسخه خطی *التبر المسبوك* متعلق به آقا میرمجتبی روضاتی؛

۳. نسخه خطی متعلق به کتابخانه ایاصوفیا مورخ ۹۷۹ق. که تعریب و ترجمه‌ای است تازه از بخش اول *نصیحة الملوك* که به کلی با *التبر المسبوك* مغایرت دارد (غزالی، ۱۳۵۱، صص. سی و یک - سی و دو).

دقت در توضیحات مصحح و مطالعه خود نسخه‌ها نشان می‌دهد که تنها ۲-۳ نسخه نسبتاً معتبر در میان هفت نسخه بالا وجود دارد. تاریخ کتابت نسخه‌های «صو» و «نو» در مقدمه‌هایی اشتباه ذکر شده است. در ترقیمه نسخه «صو» (ص. ۶۲) آمده است: «مورخ لیلۃ الجمعة المبارکة فی آخر شهر صفر ختم الله بالخیر و الظفر سنة ثلث و ستین و ثمانمائه»؛ بنابراین، تاریخ کتابت آن ۸۶۳ق. است. تاریخ کتابتی که مصحح برای نسخه‌های بی تاریخ «مص» و «یو» حدس زده است نیز نمی‌تواند درست باشد. در ادامه درباره نسخه‌ها به‌خصوص «یو»، «نو» و «مص» توضیحاتی خواهد آمد و برخی اطلاعات نادرست که در مقدمه‌هایی درباره آنها آمده است، اصلاح خواهد شد.

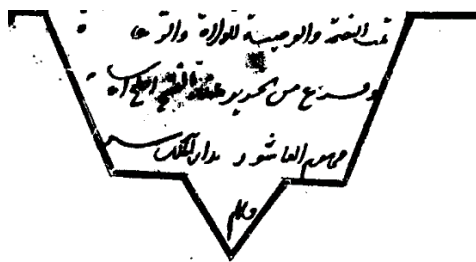
از میان نسخ دوبخشی، «خ» و «مر» افتادگی و غلط فراوان دارند و تقریباً در مقابله استفاده نشده‌اند. «مر» نیز «از آغاز و وسط و انجام افتادگی دارد و از هر حیث شبیه «خ» بوده است؛ بنابراین، در تصحیح دوم کمتر استفاده شده است (غزالی، ۱۳۵۱، ص. سی و یک)؛ اما «یو» که با این دو نسخه تبار مشترک دارد، وارد مقابله شده است.

۱-۱. نسخه «یو»:

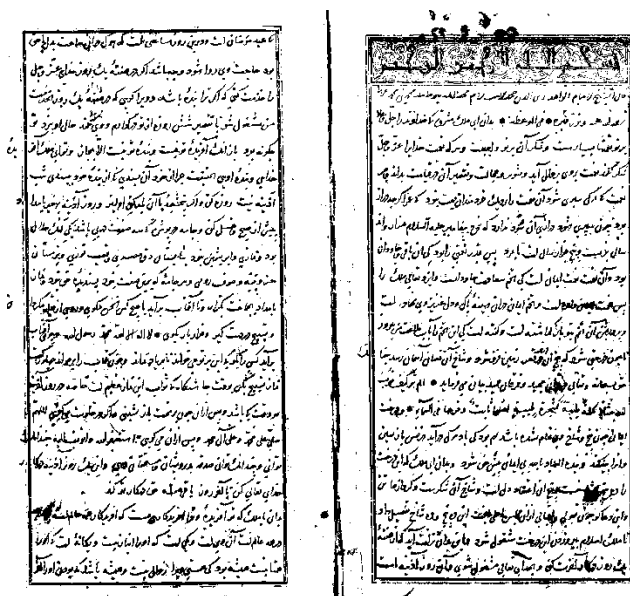
این نسخه بی تاریخ است و به قول زرین کوب «در قدمت آن از روی حدس نمی‌توان مبالغه کرد» (زرین کوب، ۱۳۵۲، ص. ۲۵۷). همایی در مقدمه نوشته که این نسخه مجموعه‌ای است شامل هفت رساله و با وجود اینکه آثار دیگر با تاریخ‌های کتابت ۹۳۷ق. و ۱۰۲۰ق. و ۱۰۰۸ق. در این مجموعه هستند، تاریخ کتابت *نصیحة الملوك* را قرن ۷ و ۸ حدس زده است. نگارندگان با بررسی دقیق تصویر نسخه و مکاتبه با کتابخانه اسکوپیه دریافتند که گزارش همایی اشتباه است و *نصیحة الملوك* درون مجموعه قرار ندارد؛ بلکه عکس چند نسخه مستقل، پشت سر هم داخل یک پوشه قرار گرفته است. این عکس‌ها از نسخه شماره MSP I 11 که اثری است به نام «سیرة الملوك» از سید حکیم آغاز می‌شود و عکس نسخه مستقل *نصیحة الملوك* با شماره MSP II 7 نیز در میانه آنها وجود دارد.

از آنجا که تصویر سیاه و سفید این نسخه در اختیار نگارندگان است، چندان نمی‌توان راجع به کاغذ و شواهد دیگر به‌طور دقیق اظهار نظر کرد. در پایان نسخه *نصیحة الملوك* (ص. ۵۸) که تصویر آن در ادامه می‌آید، نوشته شده است: «تَمَّتِ النَّصِيحَةُ وَ الْوَصِيَّةُ لِلْوَلَاءِ وَ لِلرَّعَاءِ وَ فَرَّغَ مِنْ تَحْرِيرِ هَذِهِ النُّسخَةِ [...] یک کلمه ناخوانا] فی یوم العاشور بدار الملك تبریز».^۱

^۱ «محمد تقی بیش‌پژوه در جلد اول فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (۱۳۴۸، ص. ۶۳۳)، «دارالملک برسه» خوانده است که پذیرفتنی به نظر نمی‌رسد. استفاده از عبارت «دارالملک» برای «برسه» جایی دیده نشد.

کلمه «تبریز» در پایان عبارت ترقیمه، به شکلی ناواضح نوشته شده و همایی نیز ترقیمه این نسخه را در مقدمه نیاورده است. بخش اول کلمه تبریز یعنی «تبر»، روی کلمه «الملک» نوشته شده است. دوره‌هایی که تبریز، دارالملک بوده معلوم است؛ این شهر پایتخت ایلخانان، قره قویونلوها، آق قویونلوها و صفویان (در اوایل حکومت) بوده است. با توجه به این موضوع و فرم‌بندی نسخه (کتیبه، جدول ساده)، نوع خط (نستعلیق) و نبود عناصر تزئینی در آن، می‌توان گفت این نسخه نمی‌تواند متعلق به قرون ۷ و ۸ باشد و دست‌کم دو سه قرنی بعدتر نوشته شده است؛ شاید در دوره‌ای از سلطنت شاه عباس اول صفوی که تبریز هنوز جایگاه اداری یا فرهنگی جدی داشت، هرچند پایتخت رسمی نبود. برای بررسی بهتر خوانندگان، تصویر صفحه ابتدای کتاب در ادامه می‌آید:

نگارندگان ضبط‌های نسخه را بررسی و آن را با نسخ دیگر مقابله کرده‌اند. هرچند به نظر می‌رسد این نسخه از روی نسخه معتبری کتابت شده باشد، در موارد بسیاری سعی در آسان‌سازی واژه‌ها و توضیحات عبارات دارد.

۱-۲. نسخه «نو»:

از میان سه نسخهٔ تک‌بخشی، «مص» بی‌تاریخ است و «نو» هم به‌رغم گفتهٔ همایی، تاریخ کتابت ندارد. این نسخه شامل دو اثر است؛ ابتدا نصیحة‌الملوک و در ادامه گلشن راز شیخ محمود شبستری کتابت شده است. در پایانِ گلشن راز آمده است: «فرغ من تحریره بحمدلله و حسن توفیقه فی شهر ربیع الاول لعامة (?) ثلث و خمسين و ثمانمائۀ (۸۵۳ق.) الهجرية الهالیه النبویه فی بلدة الموحدين اردبیل بایزید بن الصادق الصوفی الکرمانی بلغه الله تعالی

غایة الأمانی» (برگ ۸۱r). همایی بنا بر همین ترقیمه، تاریخ کتابت نصیحة الملوك را نیز ۸۵۳ق. در نظر گرفته است؛ اما نگارندگان پس از بررسی نسخه دریافتند خط و نسخه‌آرایی این دو اثر متفاوت است و تاریخ ۸۵۳ق. نمی‌تواند به کتابت نصیحة الملوك هم مربوط باشد. بخش اول مجدول و بخش دوم بدون هیچ آرایه‌ای است. گویا این دو اثر تنها به تناسب قطع، در کنار هم صحافی شده است و بخش اول را بعداً به گلشن راز الحاق کرده‌اند. از شواهد و قرائن چنین برمی‌آید که این دستنویس متعلق به بعد از قرن دهم است. برای بررسی بهتر، تصویر صفحه ابتدایی نسخه در ادامه می‌آید:

۱-۳. نسخه «مص»:

به اعتقاد همایی این نسخه در قرون ۸ و ۹ کتابت شده است. نگارندگان با توجه به خط، مشکول بودن و تذهیب ابتدای کتاب، بر این باورند که نمی‌توان این نسخه را نیز متعلق به پیش از قرن دهم دانست؛ حتی می‌توان گفت این نسخه پس از نسخه نورعثمانیه کتابت شده است. تصویر نسخه در ادامه می‌آید:

بنابراین، هر دو نسخه «مص» و «نو» بی تاریخ و تقریباً جدید هستند. این دو نسخه، تحریر کاملاً متفاوتی از بخش اول را ارائه می دهند که ترجمه تکبخشی عربی هم کاملاً هماهنگ با این تحریر است. متن دو نسخه به حدی به یکدیگر شباهت دارد که در موارد متعدد، اشتباهات فاحش در ضبط واژه ها و عبارات، عیناً در هر دو نسخه تکرار شده است. در ابتدای هر سه این نسخ، روایت رفتن سلطان سنجر نزد امام محمد غزالی و درخواست سلطان از او برای نوشتن نصیحة الملوك آمده است.

به این ترتیب در کل، تنها دو نسخه تاریخ دار قدیمی در اختیار مصحح بوده است: یکی نسخه تکبخشی «فا» مورخ ۷۰۹ق. و دیگری نسخه دوبخشی مورخ ۸۶۳ق. با رمز «صو». نسخه های «مص» و «نو» با روایت «فا» کاملاً متفاوتند و تقریباً نمی توان در تصحیح «فا» از این دو استفاده کرد. همایی در مقدمه اشاره نکرده است که نسخه «مص» و «نو» با روایت عربی تکبخشی نیز هماهنگی کامل دارند. همچنان که اشاره نکرده تبار نسخه های دوبخشی نیز با هم متفاوت بوده و نسخه «صو» کاملاً هماهنگ با التبر المسبوك است و در مواضع متعدد به ویژه در بخش «ذكر انساب پادشاهان»، تفاوت های اساسی با «یو»، «خ» و «مر» دارد؛ تا آنجا که مقابله نسخ و نوشتن اختلافات در پانویس ممکن نیست و می بایست روایت دو نسخه به طور کامل ذکر شود (نک: غزالی، ۱۳۵۱، صص. ۹۲-۹۵، پانویس). در تصحیح بخش دوم نیز مصحح عملاً فقط «صو» و «یو» را در دست دارد که ضبط های «یو» تا حدود زیادی دستخوش تغییرات شده اند؛ زیرا کاتب سعی در توضیح و آسان سازی عبارات و واژه ها داشته است؛ بنابراین، ناگزیر به التبر المسبوك مراجعه می کرده و در بسیاری موارد متن را بر اساس آن تغییر داده است؛ اما از همین متن نیز نسخه ای تاریخ دار و قدیمی در اختیار مصحح نبود.

همایی در زمان خود نتوانست به نسخه های بیشتری دست یابد و ناگزیر به استفاده از نسخه های موجود شد. در نهایت نیز اذعان داشت که این نسخه ها چندان به او کمک نکردند: «مع الأسف بعد از چند سال که از طبع اول نصیحة الملوك می گذشت و ما پیوسته در صدد به دست آوردن نسخه های خطی دیگر بودیم باشد که بدین وسیله اغلاط و آشفتگی های کتاب را اصلاح کنیم ... نسخه هایی که بعد از طبع اول به دست ما افتاد نه تنها دردی را دوا نکرد، در بعض مواضع بر مشکلات ما افزود» (غزالی، ۱۳۵۱، صص. ۸۵-۸۶، پانویس). این موضوع، ضرورت رجوع به نسخه های تازه را نشان می دهد. اکنون نگارندگان نسخه های دیگری از نصیحة الملوك را شناسایی و در ادامه، در بخش «ابهامات و اشکالات متن» به طور مختصر معرفی و در رفع برخی ابهامات، از آنها استفاده کرده اند. مجموعه مشکلات مربوط به نسخه ها، مصحح را واداشت تا دست به روشی ناروشن و التقاطی در مقابله نسخ بزند که خود در بروز کاستی های متن مؤثر است.

۲. روش تصحیح و مقابله

روش تصحیح همایی با آنچه در مقدمه گفته، چندان هماهنگ نیست و نقدهایی به آن وارد است. در این بخش ابتدا روش مقابله و تصحیح همایی براساس مقدمه، معرفی می شود و پس از آن با بررسی دقیق متن، پانویس ها و ضبط نسخ، به روشی که مصحح در عمل به کار گرفته است، پرداخته خواهد شد. بنا بر مقدمه، همایی برای مقابله نسخه ها آنها را به سه دسته تقسیم کرد:

۱. نسخه‌های دوبخشی که مشابهت‌های بیشتری با هم دارند، مانند: «صو»، «یو»، «خ/ج»
۲. نسخه‌های یک‌بخشی که مشابهت‌های بیشتری با هم دارند: «مص»، «نو»
۳. نسخه یک‌بخشی دیگری که از جهت انشاء و جمله‌بندی با «مص» و «نو» متفاوت است: «فا» (غزالی، ۱۳۵۱، صص. سی و هفت - سی و هشت)

مصحح می‌گوید: «چون اختلاف بین نسخ چنان بود که جمع بین آنها غیرممکن می‌نمود و حاشیه‌ها زیاد می‌شد، ابتدا نسخه‌های دسته اول را اساس قرار داده و اختلاف دو نسخه و همچنین نسخه «فا» و دیگر نسخ را در حاشیه ثبت کرده و البته در تمام مراحل، ترجمه عربی را نیز پیش چشم داشته است. سپس بار دیگر نسخه‌های دسته دوم (مص، نو) را با هم مقابله کرده و جداگانه ضمیمه کتاب ساخته است. در این تصحیح نیز نسخه فا «تا حدی» لحاظ شده است» (غزالی، ۱۳۵۱، ص. سی و نه). بعد از آن می‌گوید: «با اینکه از نسخه فا در هر دو مرحله پیشین استفاده شده، چون باز موضوعی باقی مانده بوده که به رعایت احتراز از تطویل حواشی نسخه بدل آن را نیاورده بودیم و دل ما راه نمی‌داد و در باطن خرسند نبودیم که آن اختلافات را نادیده بگیریم، تمام آن نسخه را به صورت ضمیمه دوم طبع حاضر عیناً نقل کردیم. فقط در موضوعی که غلط و سهوالقلم کاتب واضح بود یا احتیاج به توضیح داشت در حاشیه نوشتیم» (غزالی، ۱۳۵۱، ص. سی و نه). در ادامه می‌گوید از کارهای تازه ایشان آن است که نسخه ترجمه عربی مورخ ۹۷۹ق. را که با التبر/المسبوک متفاوت است؛ تا آنجا که ممکن و میسر بوده تصحیح کرده و در این کتاب به عنوان ضمیمه سوم، به پایان کتاب افزوده است.

به باور نگارندگان، مقابله «مص» و «نو» و چاپ آن به عنوان ضمیمه کتاب، منطقی و علمی به نظر می‌رسد؛ اما پیوست کردن کل متن «فا» و تعریب دوم کتاب، ضرورتی نداشته است. به این ترتیب ما در مجلدی که با عنوان تصحیح دوم همایی از نصیحه/الملوک در اختیار داریم، یک بار متن کامل (هر دو بخش) و سه بار بخش اول (نسخه «فا» به تنهایی، مقابله «مص» و «نو»، تعریب دوم کتاب) را در اختیار داریم.

بنا بر مقدمه، مصحح، ابتدا نسخه‌های (صو، یو، خ) را اساس قرار داده و اختلاف دو نسخه و همچنین نسخه «فا» و دیگر نسخ را در حاشیه ثبت کرده است. اگر روش مصحح، نسخه اساس بوده که نمی‌توان سه نسخه را اساس قرار داد و بعد اختلاف دو نسخه دیگر را در پانوشت آورد. احتمالاً منظور ایشان آن بوده که از بین سه نسخه، یکی را اساس قرار داده و اختلافات دو نسخه دیگر را در پانوشت آورده است؛ اما کدام نسخه اساس قرار گرفته است؟ در مقدمه نمی‌توان به پاسخ این سؤال دست یافت؛ زیرا مصحح به همان توضیح کوتاه بسنده کرده است. تنها باید با خواندن متن و دقت در پانوشت‌ها و مراجعه به نسخ متوجه شد که منظور مصحح آن بوده که «صو» اساس است و اختلافات نسخ دیگر در پانوشت گزارش شده است؛ اما ایشان دائماً بر همین شیوه نمانده و نوعی روش التقاطی را در پیش گرفته و ضبط نسخه‌های دیگر و روایت عربی، بدون قاعده خاصی در جای جای متن وارد شده است. مهم‌ترین نقدی که به این روش وارد است، عدم یکدستی آن، به دلایل زیر است:

أ. موارد بسیاری هست که متن ابهامی ندارد و ضبط نسخه اساس یعنی «صو» هم پذیرفتنی است؛ با این حال مطلبی از نسخ دیگر به آن افزوده شده یا تغییر یافته است. این تغییرات گاه بدون رعایت علامت‌های قراردادی و

توضیح در پانوشت صورت گرفته‌اند؛ برای نمونه^۱ در ص ۲۳۷، متن کتاب و نسخه «صو» اختلافات بسیار دارند و به این اختلاف‌ها در پانوشت هیچ اشاره‌ای نشده و معلوم نیست متن بر اساس کدام نسخه تغییر کرده است. در بسیاری موارد، مانند (ص ۶۸؛ ص ۹۱)، «صو» در پانوشت ذکر شده، بدون آنکه معلوم شود کدام نسخه به متن رفته است؛ حتی در پانوشت (ص ۲۶، تک ۶) آمده: «از صو علاوه شد». در صورتی که بنا بر مقدمه، «صو» خود اساس است.

عبارت‌های «و اگر نامهربان بود ... براه باز آورد» (ص ۱۷۷ س ۴) و عبارت «و سه دیگر مال و چهارم پادشاهی ... و دیگر دبیری» (ص ۲۲۵ س ۱-۳) به متن افزوده شده است، بدون اینکه میان دو قلاب قرار گیرد. از این دست برافزوده‌ها در متن فراوان است؛ در بخش «چون زن خواهی، کام راندن و شهوت را مخواه، بدان نیت خواه که دیندار بود و حصن دین تو باشد و یار بود تو را به طاعت و پرده بود تو را از آتش دوزخ برهاند» (ص ۲۶۴ س ۱۰) کلمات و عبارات مشخص شده در «صو» نیست و معلوم هم نیست از کجا افزوده شده و به نظر می‌رسد اصلاً واژه «برهاند» در پایان جمله نابجا افزوده شده است و بدون آن هم متن ابهامی نداشت. این روش، تصویر نادرستی از نسخه اساس و اعتبار آن به خواننده منتقل می‌کند.

ب. گاهی علایم قراردادی رعایت و مطلبی بین دو قلاب به متن افزوده شده است؛ اما مصحح در پانوشت اشاره نکرده که این مطلب از کدام نسخه اضافه شده است؛ برای نمونه، صفحات: ۱۸۷، ۱۹۸، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۰۶، ۲۳۶، ۲۳۵. ج. گاهی مانند صفحه ۱۲۶ حکایتی نه در «صو» هست و نه در ترجمه عربی، با این وجود براساس «یو» و «خ» به متن افزوده شده است. همچنین، نگاه کنید به صفحه ۱۶۸ تک ۲.

نقد‌های دیگری نیز به روش تصحیح وارد است که برای جلوگیری از طولانی‌شدن مطلب، به موارد زیر اکتفا می‌شود:

د. گاه مصحح پانوشت‌های مربوط به چاپ اول را بدون هیچ توضیحی در چاپ دوم آورده است که باعث سردرگمی مخاطب می‌شود. در پانوشت صفحه ۸۴ نوشته است: «از اینجا به بعد قریب ۸ صفحه از نسخه اصل از سایر قسمت‌ها بی‌اندازه مغلو تر است» و توضیحات کاملی در این باره داده، ولی ایشان اشاره‌ای نکرده است که این پانوشت مربوط به چاپ اول (۷-۱۳۱۵، ص. ۴۱) است و اصلاً منظور از «نسخه اصل» کدام نسخه است! خواننده پس از دقت بسیار شاید بتواند متوجه شود که این پانوشت عیناً از چاپ اول به چاپ دوم منتقل شده و منظور از نسخه اصل، نسخه خلخالی است.

همچنین در پانوشت ص ۲۳۳ آمده است: «از اینجا تا آخر باب پنجم، اصل فارسی با ترجمه عربی در تقدیم و تأخیر و کم و زیادی مطالب تفاوت دارد»؛ اما در نسخه حکیم اوغلو و نسخه چاپی التبر المسبوك آن چنین تفاوتی نیست. حدس نگارندگان این بود که چون ترجمه عربی که در چاپ اول در اختیار همایی بود، نواقصی داشته این یادداشت مربوط به چاپ اول باشد که با مراجعه به آن (۷-۱۳۱۵، ص. ۲۹۱)، این حدس تأیید شد.

ه. در برخی موارد مصحح در پانوشت آورده که اختلاف نسخ در این قسمت زیاد بوده است؛ به همین دلیل، عین متن نسخه دیگر را در پانوشت ذکر کرده است؛ برای مثال، در ص ۹۲، مورد ۱۳ چون اختلاف بین صو و یو

^۱ . از اینجا تا پایان مقاله، شماره صفحاتی که برای ذکر نمونه‌ها یا مثال‌هایی از متن نصیحة الملوك می‌آید، مربوط به چاپ دوم کتاب (۱۳۵۱) است، مگر اینکه خلاف آن تصریح شود.

زیاد بوده، کل متن نسخه یو را در آن بخش، در پانویشت آورده است. جای دیگر در پانویشت ص ۸۶ چون فصل (ذکر انساب الملوک و سیرهم) از نسخه چاپی *التبر الملبوک* افتاده بوده، مصحح این قسمت را به‌طور کامل از روی نسخه خطی *التبر الملبوک* در پانویشت ذکر کرده است. این شکل نسخه‌بدل دادن در پانویشت، آن هم نه از خود متن بلکه از تعریب آن، در تصحیح انتقادی پذیرفته نیست.

و. در صفحه ۸۵ پانویشت دوم آمده است: «متن موافق اقدم نسخ». این در حالی است که اصلاً مصحح معلوم نکرده که اقدم نسخ کدام است؛ «صو» یا «یو»؟ اگر بنا بوده که متن از روی «صو» باشد و اختلاف سایر نسخه‌ها داده شود، نیازی به ذکر این جمله در پانویشت نیست.

ز. مصحح در بیشتر موارد کوشیده است تا تلفظ‌های کهن کلمات را از هر نسخه‌ای به متن ببرد؛ اما همواره به این شیوه عمل نشده است. در ص ۹۷ مورد ۳، ضبط «دشخوار» را در پانویشت آورده و «دشوار» را در متن باقی گذاشته است. در صفحه ۱۶۶ مورد ۲ و ۵، ضبط «زفان» را در پانویشت نگه داشته و «زبان» را به متن برده است.^۱

بنا بر آنچه تاکنون گفته شد، نتیجه عدم دسترسی به نسخه‌های کهن و معتبر، اعتماد به نسخه‌های بی‌تاریخ و روش تصحیح غیرشفاف و ناهماهنگ منجر به بروز ایرادات متن شده است که در ادامه به نمونه‌هایی از آن پرداخته خواهد شد.

۳. ابهامات و اشکالات متن

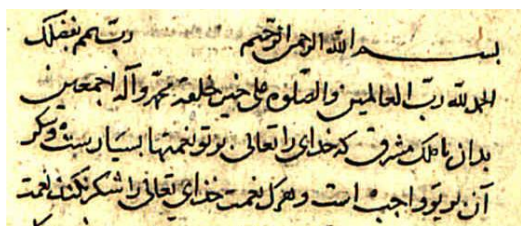
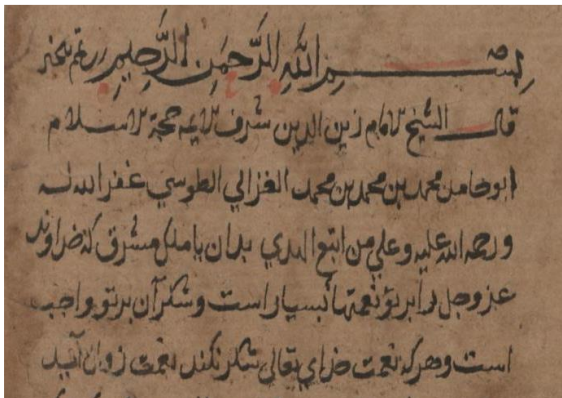
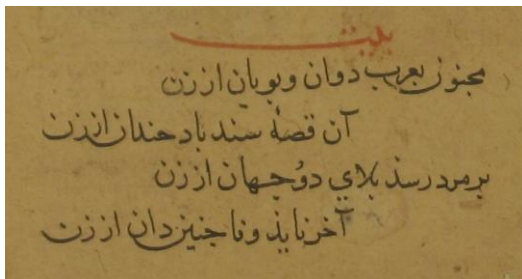
چنانکه پیشتر گفته شد یکی از دشواری‌های تصحیح *نصیحه الملوک* آن است که نسخه‌های نزدیک به تاریخ حیات مؤلف در میان دست‌نویس‌ها وجود ندارد. کهن‌ترین نسخه تک‌بخشی مورخ ۷۰۶ق. و کهن‌ترین نسخه دویخشی مورخ ۷۹۷ق. است؛ اما کهن‌ترین دست‌نویس عربی مورخ ۶۵۰ق. است که در تصحیح و رفع ابهامات متن *نصیحه الملوک* بسیار کمک‌کننده است. هرچند نسخه‌های بسیار کهن در دست نگارندگان نیست و تنوع نسخه‌ها کار مقابله و تصحیح *نصیحه الملوک* را با چالش‌های فراوان روبه‌رو می‌سازد؛ اما تعدد نسخه‌های نویافته دریچه‌هایی تازه را به روی نگارندگان باز کرده است؛ هم در برطرف کردن ابهام ضبط‌ها و هم در تعیین تبار نسخه‌ها و خط سیر تحول تاریخی متن. نگارندگان در پژوهشی دیگر که از نگاه نسخه‌شناسانه به درستی انتساب *نصیحه الملوک* به غزالی پرداخته‌اند و به‌زودی منتشر می‌شود، بحث تغییر و تحول نسخ در طول تاریخ را کاملاً شرح داده‌اند. در این نوشتار تلاش شده تا از نسخه‌های تازه به‌دست‌آمده، برای رفع ابهامات متن بهره گرفته شود. برخی موارد نیز با دقت بیشتر در همان نسخه‌های در دسترس همایی یا *التبر الملبوک* برطرف می‌شود. در این نمونه‌ها نیز می‌توان دید که عدم وفاداری همایی به نسخه اساس و برگزیدن روش التقاطی، گاه باعث بروز اشکال در متن شده است. در جدول زیر مشخصات مختصر مهم‌ترین نسخه‌های جدید که در این مقاله برای رفع ابهامات تصحیح همایی از آن استفاده شده، آمده است:

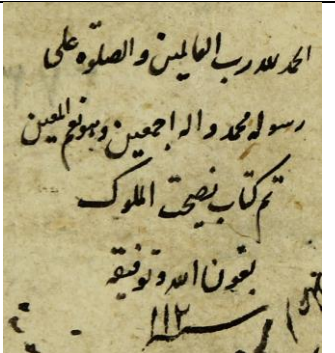
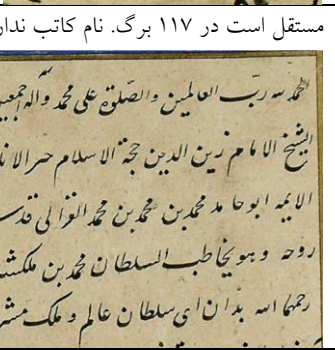
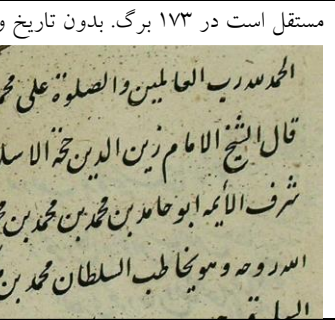
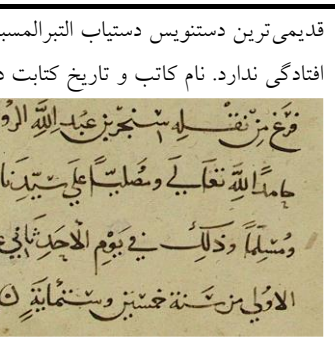
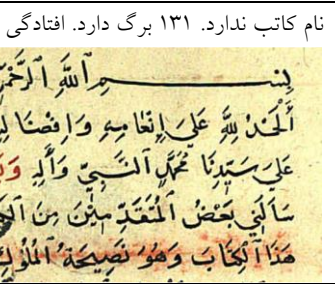
۱. موارد دیگری نیز هست که بیشتر به بی‌دقتی در ثبت اطلاعات برمی‌گردد:

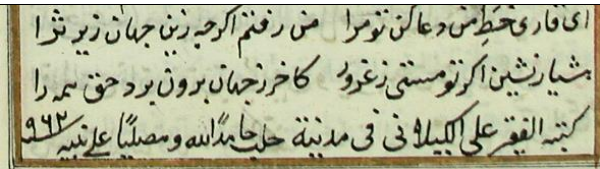
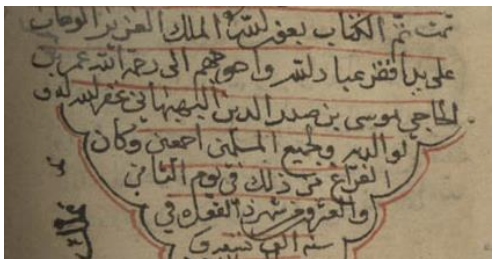
ا. گاهی در پانویشت ضبط نسخه بدل گزارش شده است؛ اما نام نسخه از قلم مصحح افتاده است: ص ۹۰، مورد ۵؛ ص ۱۶۶ مورد ۱.

ب. در مواردی، مطلبی در پانویشت با ذکر شماره آمده است؛ اما در متن شماره وجود ندارد: ص ۹۴ مورد ۱.

ج. به عکس مورد بالا گاهی شماره در متن هست؛ اما در پانویشت مطلبی دیده نمی‌شود: ص ۲۲۷ مورد ۷؛ ص ۲۳۷ مورد ۱ س ۷.

محل نگهداری	تاریخ کتابت	مشخصات نسخه
		شماره
ترکیه (کتابخانه ایاصوفیا)، شماره ۲۹۱۰	۷۰۶ ق.	اقدام نسخ تک بخشی است. مجموعه ای است در ۳۶۵ برگ که تاریخ کتابت نصیحة الملوك در آن ۱۱ شوال ۷۰۶ ق. ذکر شده است. نصیحة الملوك از روی برگ ۲۹۰ آغاز و در پشت برگ ۳۱۷ پایان می یابد. افتادگی ندارد. خط کل مجموعه یکی است. نام کاتب در پایان رساله دیگری از مجموعه چنین آمده است: ابتدای نسخه:
کتابخانه دولتی برلین، شماره Ms.or.oct. 2213	۷۹۷ ق.	اقدام نسخ دوبخشی است. افتادگی ندارد. نسخه مستقل است در ۱۱۶ برگ. کاتب آن علی بن اسماعیل بن ابی بکر علی است. چنین آغاز می شود:
ترکیه (کتابخانه شهید علی پاشا)، شماره ۱۴۶۲	بی تاریخ	نسخه مستقل است. تاریخ و نام کاتب ندارد. یادداشت هایی از مالکان نسخه به تاریخ های ۹۷۱ ق. و ۹۷۴ ق. در روی برگ اول دیده می شود. دوبخشی است در ۱۲۷ برگ. افتادگی ندارد. احتمالاً متعلق به اواخر قرن ۸ باشد. پایان نسخه:
کتابخانه دانشکده ادبیات مشهد، شماره ۳۷۳	۱۱۱۲ ق.	نسخه مستقل است در ۷۰ برگ. از میانه متن، افتادگی های متعدد دارد. نام کاتب ندارد.

			
مستقل است در ۱۱۷ برگ. نام کاتب ندارد. مجدول است با سرلوحه مذهب.		بی تاریخ (احتمالاً قرن ۹)	ترکیه (کتابخانه ایاصوفیا)، شماره ۲۸۸۰
مستقل است در ۱۷۳ برگ. بدون تاریخ و نام کاتب		بی تاریخ (احتمالاً قرن ۹ و ۱۰)	ترکیه (کتابخانه ایاصوفیا)، شماره ۲۹۰۹
التبر المسبوك			
قدیمی ترین دستنویس دستیاب التبر المسبوك است. نسخه‌ای مستقل است که ۲۳۹ برگ دارد. افتادگی ندارد. نام کاتب و تاریخ کتابت در تصویر زیر آمده است:		۶۵۰ق.	ترکیه (کتابخانه حکیم اوغلو)، شماره ۵۵۱
نام کاتب ندارد. ۱۳۱ برگ دارد. افتادگی ندارد. ابتدای نسخه در ادامه می‌آید:		۸۶۷ق.	ترکیه (کتابخانه ایاصوفیا)، شماره ۲۸۶۰
نسخه‌ای مستقل که مجدول است و برگ اول آن کتبه دارد و مذهب است. ۹۲ برگ دارد. کاتب احتمالاً فارسی‌زبان است. نام او در تصویر زیر دیده می‌شود:		۹۶۲ق.	ترکیه (کتابخانه ایاصوفیا)، شماره ۲۸۶۲

		
۱۱۵ برگ دارد. مستقل است و بدون افتادگی. نام کاتب و تاریخ کتابت در تصویر زیر دیده می‌شود: 	۱۰۳۹ ق.	کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۸۸۶۱

بررسی دقیق نسخ و مقابله آنها با هم نشان می‌دهد نسخه‌های شماره ۲۸۸۰ و ۲۹۰۹ کتابخانه ایا صوفیه (هر دو بی‌تاریخ) از تبار نسخه «صو» (مورخ ۸۶۳ ق.) هستند و برای جبران نواقص و خطاهای کاتب نسخه «صو» می‌توان از آنها بهره برد. نسخه کتابخانه شهید علی پاشا (بی‌تاریخ) از تبار نسخه برلین (مورخ ۷۹۷ ق.) است. روایت نسخه دانشکده ادبیات (مورخ ۱۱۱۲ ق.) نیز با این دو نسخه تقریباً هماهنگ است. نسخه «یو» (بی‌تاریخ) حالتی میانه دارد؛ یعنی با وجود شباهت‌های بسیار به نسخ برلین و شهید علی پاشا به نسخه «صو» هم شباهت‌هایی دارد.

به دلیل آنکه مجال برای ذکر تمامی موارد مبهم و اشکالات ضبط‌ها در این مقاله نیست، در ادامه تنها چند مورد برای نمونه، از این موارد ذکر خواهد شد. برای درک بهتر این موضوع، اشکالات ضبط‌ها ذیل دو دسته خواهد آمد:

۱. مواردی که با وجود درست بودن ضبط نسخه اساس (صو)، ضبط سایر نسخ به متن رفته است.
 ۲. مواردی که با وجود اشتباه آشکار نسخه اساس (صو)، ضبط آن در متن آمده و ضبط صحیح نسخه‌های دیگر و روایت عربی نادیده گرفته شده است
- به نظر می‌رسد بهتر بود همایی مطابق آنچه در مقدمه گفته است، نسخه «صو» را به عنوان اساس در متن نگه می‌داشت و تنها در صورتی که این نسخه، اشتباه فاحش داشت یا ضبط سایر و روایت عربی آشکارا بر ضبط «صو» برتری داشت، متن را تغییر می‌داد. از نسخه‌های تازه برای تأیید این امر استفاده شده است. با توجه به تمام آنچه در باب روش تصحیح گفته شد و با توجه به دستیاب شدن نسخه‌های دیگر، تصحیح دوباره متن، بایسته می‌نماید. نسخه‌های همایی از همان رمزهایی که خود او در مقدمه چاپ دوم مشخص کرده است و در این پژوهش در بخش «نسخه‌ها» به آن اشاره شد در این بخش خواهند آمد. شماره صفحات / التبر / المسبوك همگی از چاپ (۲۰۰۸ م، المكتبة العصرية) است.

۱. مواردی که همایی باید به ضبط نسخه اساس (صو) وفادار می‌ماند:

نگه‌دار تن باش و آن دو چشم که خشم آورد پادشا را به خشم (ص ۱۵۲)

✓ «صو» (ص. ۲۲۰ ر): چشم

✓ «یو» (ص. ۳۳): چشم

✓ التبرالمسبوك (ص. ۷۵): تحفظ بنفسك مع مفلتيه ك فعينيك للملك تجنى الحرد

✓ برلين (ص. ۶۱): چشم

✓ شهيد على پاشا (ص. ۶۷): چشم

واژه «المفلة» در التبرالمسبوك، به معنای «نجات‌دهنده» است. در اینجا مثنی آمده است و به دو چشم اشاره دارد. معنای بیت چنین است: خودت را با دو نجات‌دهنده‌ات حفظ کن که همانا دو چشم تو غضب پادشاه را برمی‌انگیزد. واضح است که واژه مورد اشاره، با توجه به متن عربی، ضبط «صو» (با در نظر گرفتن ویژگی‌های رسم‌الخطی) و مفهوم بیت، باید «چشم» باشد. نسخه برلين هم آن را تأیید می‌کند؛ اما مصحح براساس «یو» واژه «خشم» را به متن برده و ضبط نسخه اساس را نادیده گرفته است.

اگر خواهید زنان شما را دوست دارند، جماع بشب کنید و خوی نیکو دارید با ایشان (ص. ۲۶۸)

✓ نصيحة الملوك (۷-۱۳۱۵، ص. ۱۴۹): جماع درست

✓ «صو» (ص. ۵۷)، برلين (ص. ۱۰۷)، شهيد على پاشا (ص. ۱۱۶)، اياصوفيا ۲۸۸۰ (ص. ۱۱۰):

جماع زشت

✓ «مر» (ص. ۱۳۱): زست (حرف آخر بدون نقطه است)

✓ اياصوفيا ۲۹۰۹ (ص. ۵۷): جماع رشت

✓ نسخه دانشکده ادبیات و التبرالمسبوك چاپی این بخش را ندارد^۱

✓ نسخه حکيم اوغلو (ص. ۲۲۱) و نسخه اياصوفيا ۲۸۶۰ (ص. ۱۱۹): «إذا اردتم أن تحبكم النساء

فعاشرهن بأحسن الأخلاق و جامعوهن بأقبح الجماع»

هیچ‌کدام از نسخ، ضبط همایی را تأیید نمی‌کنند. موازنه و تضاد معنایی مقارنی که در عبارت عربی وجود دارد، جای شک باقی نمی‌گذارد که عبارت عربی از نظر معنا درست است: به «نیکوترین» اخلاق با آنها رفتار کنید و به «زشت‌ترین» حالت با ایشان جماع کنید؛ مانند این عبارت در عیون‌الأخبار (دینوری، ۱۹۹۷م، ج. ۴/ ۹۴) آمده است: «إذا أردتم الحظوة عند النساء فأفحشوا فی النکاح و حسنوا الأخلاق»، یعنی: اگر می‌خواهید نزد زنان مورد علاقه باشید، در رابطه زناشویی، بی‌پروا و در اخلاق، نیکو و پسندیده باشید». عین همین عبارت در بهجة المجالس و انس المجالس (القرطبي النمري، بی‌تا، ج. ۱/ ۱۸۹) نیز آمده است. همچنین در عیون‌الأخبار آمده: «روی عن علی علیه‌السلام أنه سئل عن صفه الجماع فقال عورات تجتمع و حیاء یرتفع، إذا ظهر للعیون کان أشبه شیء بالجنون» (القرطبي النمري، بی‌تا، ص. ۱۴۲) که ترجمه آن چنین است: از علی علیه‌السلام پرسیدند درباره صفات جماع، پس گفت عورات گرد هم می‌آیند و شرم به کناری می‌رود، اگر این منظره برای چشم‌ها (افراد دیگر) آشکار شود، شبیه‌ترین حالت به دیوانگی است. با توجه به این توضیح، «زشت» در عبارت مذکور، نه به

^۱ . در عکس‌های نسخه یو هم این صفحات نیست.

معنای «زشت ظاهری» بلکه به معنای «بدون رعایت حیا» و «بدون پرده‌پوشی» است؛ بنابراین، باوجود ضبط صحیح نسخه‌ی اساس همایی (صو) و التبر/المسبوك، متن به صورت ذوقی تصحیح شده است.

در ص ۲۸۱ س ۸ درباره رفتار زنی که عزیز شوهر است، آمده: «... آنکه پیش شوی، افراشته و خوش برآید».

✓ متن مطابق «یو» (ص. ۵۷)

✓ «صو» (ص. ۶۱)، نصیحة الملوک (۷-۱۳۱۵، ص. ۱۵۱): آراسته و خوش‌بوی شود

✓ برلین (ص. ۱۱۲پ)، «مر» (ص. ۱۳۹ر)، شهید علی پاشا (ص. ۱۲۱پ): آراسته و خوشبوی آید^۱

✓ حکیم‌اوغلو (ص. ۲۳۳ر): و آن تكون عنده عبقة النشر متحملة الأمر

✓ التبر/المسبوك (ص. ۱۲۴) و نسخه ایاصوفیا ۲۸۶۰ (ص. ۱۲۶ر): و آن تكون عنده عفيفة متحملة الأمر^۲.

با استناد به اصل «ضبط دشوارتر، صحیح‌تر» تردیدی نیست که ضبط «عبقة» در نسخه حکیم‌اوغلو صحیح است و این واژه بعداً در نسخ التبر/المسبوك به «عفيفة» تغییر یافته است. در لسان/العرب آمده است: «رجلٌ عبقٌّ و امرأةٌ عبقةٌ اذا تطيّب و تعلق به الطيب فلا يذهب عنه ريحه أياماً» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج. ۱۰/۲۳۴)؛ عبقة یعنی زن خوشبویی که این رایحه خوش در او ماندگار است. ترکیب «عبقة النشر» ترکیبی زیبا و شاعرانه به معنای «عطری ماندگار و پراکنده شده در فضا» مرتبط با ضبط بیشتر نسخ فارسی است؛ اما همایی ضبط «یو» را به متن برده است. دهخدا در لغتنامه دهخدا هم (ذیل «عبقة»)، «امراة عبقة» آورده و آن را «زن آلوده به بوی خوش از چند روز که هنوز باقی است» معنا کرده است. بدون مراجعه به متن عربی هم می‌توان دریافت که «افراشته» و «خوش» قیده‌ای غریبی برای فعل «برآمدن» هستند و با وجود ضبط صحیح نسخه‌ی اساس همایی (صو)، نباید به نسخه «یو» اتکا می‌شد.

ملک ... موبد موبدان را گفتی ... ای موبد نگر تا مرا برنگزینی زیرا که [هرچه ایزد تعالی از من پرسد من از تو پرسم و اندر گردن تو کنم پس موبد گفتی] چون حق تعالی بندگان خویش را نیکبختی هدیه دهد، به سالاری بر سر ایشان کسی را گزیند که وی بهترین خلق زمین باشد و چون خواهد که بندگان بدانند که این سالار از نزدیک او چه قدر داد بر زبان او می‌راند که بر زبان تو می‌راند (ص ۱۶۸)

✓ برلین (ص. ۶۷پ): نگر تا مرا بر خویشتن برنگزینی؛ زیرا که هرگاه ایزد تعالی بندگان خویش را

نیکبختی هدیه کند به سالاری بر سر ایشان کسی گزیند که وی بهترین خلق زمین باشد و چون خواهد که بندگان بدانند که این سالار نزدیک وی چه قدر دارد، بر زفان وی این راند که بر زبان تو می‌راند

✓ صو (ص. ۲۷پ): با اختلاف اندک مانند برلین است.

✓ حکیم‌اوغلو (ص. ۱۳۹پ): و لا تخیری علی نفسک لأنّ الله تعالی إذا أهدى الحظوظ إلى عباده إختار لهم

و ولی علیهم خیر خلقه و إذا أراد أن یری عباده أى قدر لذلك الخلیفة عنده أطلق علی لسانه ما یطلق علی لسانک

^۱ سه نسخه دیگر در دست نگارندگان (ایاصوفیا ۲۸۸۰، ایاصوفیا ۲۹۰۹، دانشکده ادبیات) هم ضبط «خوشبوی» را تأیید می‌کنند.

^۲ در پانوشست چاپ دوم همایی معادل عبارت به نقل از ترجمه عربی آمده است: «اصطنعت بطلاقة وجه و بشر» که با جمله فارسی هماهنگی ندارد و مربوط به بخش دیگری در همین سطور است: «هرچه شوهر را آرزو آید، بسازد به تازه‌رویی».

این بخش، مطلبی است درباره اینکه ملوک عجم در نوروز و مهرگان، رعیت را بار می‌دادند تا شکایات خود را از افراد دیگر و حتی خود پادشاه مطرح کنند. در چنین موقعیتی «موید»، داور میان پادشاه و مردم بوده است و مطابق عبارت مذکور، پادشاه به موید توصیه می‌کند که در قضاوت میان پادشاه و رعیت، همواره جانب عدل را رعایت کند و پادشاه را بر رعیت ترجیح ندهد. با توجه به این، بخشی که مابین دو قلاب از نسخه «یو» به متن اضافه شده، بی‌وجه است؛ به‌خصوص عبارت «پس موید گفتی»؛ زیرا با توجه به متن معلوم می‌شود تمام این سخنان از زبان پادشاه است و آوردن این عبارت در میان متن، باعث ابهام شده است. بهتر بود مطلبی به متن اضافه نمی‌شد و مصحح به ضبط نسخه اساس (صو) اعتماد می‌کرد.

۲. مواردی که ضبط نسخه اساس، آشکارا اشتباه بوده است؛ اما مصحح آن را در متن نگه داشته است: روزی آید که از جانب مشرق و مغرب فتح اوفتد و شما را شود و همه علمایان آن نواحی در آتش باشند (ص ۱۸).

✓ «صو» (ص. ۵۵): علمایان

✓ برلین (ص. ۹۰)، فاتح (ص. ۲۹۷) و شهید علی پاشا (ص. ۹۰): عاملان

✓ «یو» (ص. ۵۵) و نسخه دانشکده ادبیات (ص. ۸۰): غلامان

✓ التبرالمسیوک (ص. ۲۱) و نسخه حکیم اوغلو (ص. ۱۶): عمال

التبرالمسیوک و مفهوم متن، ضبط «عاملان» را تأیید می‌کند؛ اما مصحح به نگه‌داشتن ضبط نسخه اساس، که نادرست می‌نماید، وفادار مانده است.

هرکه را حلم نیست او را عزت دو جهان نیست و هرکه را صبر نیست او را سلامت دین نیست (ص ۲۲۳)

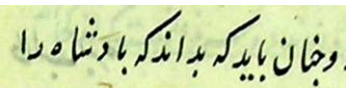
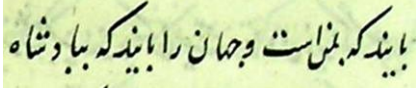
✓ صو (ص. ۴۷): حلم

✓ یو (ص. ۴۷)، برلین (ص. ۸۸)، شهید علی پاشا (ص. ۹۶)، التبرالمسیوک (ص. ۱۰۳) و نسخه

حکیم اوغلو (ص. ۱۸۳): علم

براساس چاپ همایی، دو مفهوم مترادف «حلم» و «صبر» پیاپی آمده که نادرست است. التبرالمسیوک و «یو» ضبط درست را آورده‌اند؛ اما مصحح نسخه اساس (صو) را در متن نگه داشته است. نسخ تازه به‌دست‌آمده نیز این موضوع را تأیید می‌کنند.

و وزیر چنان باید که به نیکی گراینده بود و از بدی باپرهیز بود ... و چنان باید که بداند که پادشاه را پابندگی بمن است و جهان را پابندگی به پادشاه (ص ۱۷۷)

✓ صو (ص. ۳۸):

✓ یو (ص. ۳۸)، برلین (ص. ۷۱)، شهید علی پاشا (ص. ۷۷): و چنان باید که بداند که پادشاه را

پابندگی به وی است و جهان را پابندگی به پادشاه

✓ *التبر المسبوك* (ص. ۸۵) و نسخه *حکیم اوغلو* (ص. ۱۴۵): «فینبغی له أن تعلم أن دوام الملك بالوزير و أن دوام الدنيا بالملك

«صو» در این بخش مبهم است و با وجود این، مصحح ضبط آن را در متن نگه داشته است. اما براساس نسخه «یو» و *التبر المسبوك*، «وی» یا «وزیر» می‌بایست به متن می‌رفت و ضبط نادرست نسخه اساس نادیده گرفته می‌شد. ضبط نسخ تازه دستیاب‌شده نیز این معنی را تأیید می‌کند.

گفتند آزادگان را به چه ادب باید کردن؟ گفت به حاجت روا کردن (ص ۲۲۴)

✓ متن مطابق «صو» (ص. ۴۸) است

✓ *التبر المسبوك* (ص ۱۰۳) و نسخه *حکیم اوغلو* (ص. ۱۸۴): ... قال بالتوقف فی قضاء حوائجهم

✓ برلین (ص. ۱۸۹)، «یو» (ص. ۴۷پ)، شهید علی پاشا (ص. ۹۶پ): ... به حاجت روا ناکردن

هم از نظر معنا و هم براساس *التبر المسبوك* و هم نسخه «یو»، ضبط «حاجت روا ناکردن» درست است و باید در متن قرار می‌گرفت. از آنجا که بحث از تنبیه و ادب کردن است، مفهومی که در متن آمده است، مناسب نیست؛ اما مصحح ضبط نادرست نسخه اساس را در متن نگه داشته است. نسخه‌های جدید هم این موضوع را تأیید می‌کنند.

در صفحه ۱۳۴ آمده است: «چون روز بیود هزار و پانصد مرد را سر برداشته بود و بر در سرای خویش توده کرده».

✓ «صو» (ص. ۲۸پ):

✓ نسخ ۲۸۸۰ ایاصوفیا (ص. ۵۴پ) و ۲۹۰۹ ایاصوفیا (ص. ۷۹ر): توده کرده

✓ نسخه دانشکده ادبیات (ص. ۴۳ر): کرد کرده

✓ برلین (ص. ۵۳پ) و شهید علی پاشا (ص. ۵۷ر): کوه کرده

✓ «یو» (ص. ۳۰ر): کود کرده

✓ *التبر المسبوك* (ص. ۶۸): و كان قد أخذ رؤوس ألف و خمسمائه رجل ثم جعلها علی باب داره مثل

البیدر

✓ *حکیم اوغلو* (ص. ۱۰۸ر): و كان قد احتز رأس ألف و خمسمائه رجل ثم جعلها علی باب داره مثل

البیدر

«البیدر» در *لسان العرب* (ج ۴. ص. ۵۰) «الموضع الذي يُداس فيه الطعام» دانسته شده که به معنای «جایی که خوراک (= غله) را کوبند» یعنی همان «خرمگاه» است. در *لغت‌نامه دهخدا* (ذیل «کود») آمده به معنای «توده غله و خرمن غله» است و ذیل «کود کردن» نوشته است: «کود کردن، بر روی یکدیگر ریختن تا خرمنی و گنبدی شود. پر کردن بیش از لبه ظرف و عرب نیز این کلمه را گرفته است». ذیل «الکود» در *لسان العرب* (ج ۳. ص. ۳۸۳) آمده: «کل ما جمعه و جعلته کُتبا من طعام و تراب و نحوه». اینکه این واژه در یک فرهنگ لغت عربی

مربوط به قرن هفتم وجود دارد، نشان از رواج گسترده آن در دوره‌های ماقبل از این تاریخ، در میان فارسی‌زبانان دارد؛ در حدی که به زبان عربی هم رسوخ کرده است.

در این ترکیب، بحث روی واژه اول است. توجه به شکل ظاهری ضبط‌های مختلف این کلمه در تمامی نسخ و مقایسه آنها با هم می‌تواند راهگشا باشد:

کود	کوه	کرد	توده
-----	-----	-----	------

دور نیست که حرف بی‌نقطه نسخه «صو» هم در مأخذ آن، «ک» بوده است؛ اما کاتب آن را درست نخوانده باشد. همچنین می‌شود این احتمال را داد که کاتبان واژه «کود» را بعداً «کوه» یا «کرد (= گرد)» نوشته باشند.

در صفحه ۱۹۲ آمده است: «اما کلک آن بهتر بود که راست بود و میان وی تنک و زرد بود و قلم، محرف باید از سوی راست، تازی و پارسی و عبری را، و زبان دری را قلم محرف بر چپ باید».

عبارت نامفهوم است؛ زیرا خط زبان‌های فارسی و دری تفاوتی ندارند. در سایر نسخ و منابع آمده است:

✓ «یو» (ص. ۴۰ ر): اما کلک آن بهتر بود که راست بود، و میان تنک، و زرد بود. و قلم، محرف باید از

سوی راست، پارسی و تازی را و زبان قلم سوی راست محرف بر چپ باید

✓ «صو» (ص. ۴۱ پ): اما کلک آن بهتر بود که راست بود، و میان وی تنک و زرد بود. و قلم، محرف باید

از سوی راست، پارسی و تازی و عبری را و زبان دری را قلم محرف بر چپ باید

✓ «مر» عبارت را ندارد

✓ نصیحة الملوك (۷-۱۳۱۵، ص. ۱۰۴): «اما کلک آن بهتر بود که راست بود، و میان وی تنک بود و زرد و قلم محرف از سوی راست، پارسی و تازی و عبری را [شاید] و زبان سوی را محرف بر چپ باید». همایی همانجا در پانوش، این احتمال را مطرح کرده است که شاید کلمه مورد اشاره «سوری» باشد.

✓ برلین (ص. ۷۶ پ)، شهید علی پاشا (ص. ۸۳ ر): اما کلک آن بهتر (شهید علی پاشا: اما آن کلک بهتر بود) که راست بود، و میان وی تنک بود، و زرد بود. و قلم، محرف باید از سوی راست، پارسی و تازی و عبری را و زبان سوری را محرف بر سوی چپ باید.

✓ التبر المسبوك (ص. ۹۰): و أجود الأقلام ما كان مستقيماً، أصفر اللون رقيق الوسط، و القلم المحرف من جانبه الأيمن يصلح للخط العربي و الفارسی و العبري، و اللسان الدرّي يجب أن يكون قلمه محرفاً من الجانب الأيسر

✓ حکیم اوغلو (ص. ۱۷۵ ر): و أجود الأقلام ما كان أصفر اللون رقيق الوسط و الفم المحرف من الجانب الأيمن يصلح للخط العربي و أما الفارسی و العبري و اللسان الدرّي (یا الذری؛ ظ: الدرّي) يجب أن يكون قلمه محرفاً من الجانب الأيسر

✓ واژه مورد بحث در نسخه مجلس ۱۸۸۶۱ (ص. ۷۴ ر)، «الدری» و در نسخه ایاصوفیا ۲۸۶۲ (ص. ۶۲ ر)، «الدری» ضبط شده است.

در *لغت نامه دهخدا* (ذیل تحریف) آمده: «قطّ محرّف زدن قلم را؛ کج تراشیدن سر قلم». بسته به نوع خط، زاویه این برش تغییر می‌کند. برای برخی خطوط هم سر قلم کاملاً صاف و بدون زاویه بریده می‌شد. در *الفهرست* آمده است: «عرب‌ها با انواع قلم‌ها و تراش‌ها می‌نویسند. روش معمولشان تراشی است که به سمت راست متمایل است ولی کاتبان، اغلب قلم را بی تحریف (یعنی صاف) می‌تراشند» (ابن ندیم، ۱۹۹۷م، ج. ۱/ ۴۷). در کتاب *صبح الأعشى فی کتابه الإنشاء* آمده است: «شیخ عمادالدین عقیف گفته است قطّ دو نوع است: نوع اوّل محرّف ... نوع دوم مستوی؛ و آن است که هر دو لبّه (دندانه) قلم با هم برابر باشند. از میان این دو، محرّف بهتر و برتر است. و وزیر ابوعلی بن مقله نیز به صراحت این را بیان کرده و گفته است بهترین نوع آن است که دندانه‌اش از سمت راست، هنگامی که قلم مایل است، اندکی بلندتر باشد؛ و این همان معنای تحریف است؛ به‌ویژه وقتی نوشتن از راست به چپ انجام می‌شود بر خلاف زمانی که نوشتن از سمت چپ به راست باشد» (القلقشندی، ۱۹۸۷م، ج. ۲/ ۴۹۳).

بنابراین، تحریف به سمت راست، یعنی طوری قطّ سر قلم نی را بزنند که جانب راست آن بالاتر باشد؛ برای مثال، قلمی که امروزه برای خطاطی فارسی و عربی استفاده می‌شود، محرّف از راست است. همچنین بنا بر گفته قلّقشندی زمانی که نوشتن از سمت چپ به راست باشد، باید به عکس عمل کرد و سمت چپ قلم را بلندتر گرفت؛ این یکی از مواردی است که در آن باید قلم، محرّف از چپ باشد.

در *الفهرست* در بخش «الکلام علی بری الأقلام» آمده است: «الأُمّ تختلف فی بری أقلامها. فبریُ العبرانی فی غایة التحریف و بریُ السّریانی محرّف إلی الیسار، و ربّما کان إلی الیمین، و ربّما قلبوا القلم إلی ظهره» (ابن ندیم، ۱۹۹۷م، ج. ۱/ ۴۶)؛ یعنی «ملت‌ها در تراشیدن قلم با هم تفاوت دارند. عبرانیان تراشیدن قلمشان نهایت انحراف و کجی را دارد. سریانیان تراش قلمشان به سمت چپ متمایل است، ولی گاهی به سمت راست هم تراش می‌دهند. گاهی نیز قلم را بر پشت می‌گردانند». اینکه گفته است گاهی قلم را بر پشت می‌گردانند، احتمالاً یعنی اگر قلم محرّف از راست در اختیارشان بوده است، جهت سهولت در نوشتن قلم را می‌چرخانند به شکلی که نوک سمت راست، کوتاه‌تر از نوک سمت چپ باشد.

مطابق «صو» و ترجمه عربی می‌باید زبان «دری» را با قلم محرّف از چپ نوشت؛ اما تمامی نسخ فارسی دیگر، خطی را که باید با قلم محرّف از چپ نوشته شود، خط سوری یا «سوی» نوشته‌اند که احتمالاً همان تغییر یافته سوری است. از آنجا که زبان سریانی همان زبان سوری است، به نظر می‌رسد باید واژه سوری به متن برود. کاتبان در برخی از دست‌نویس‌های *التبر المسبوک* دریافته‌اند که این عبارت دچار اشکال است از این‌رو، آن را تغییر داده‌اند؛ برای مثال:

✓ *دست‌نویس ایاصوفیا ۲۸۶۰* (ص. ۸۵): ... و القلم المحرّف من جانب الایمن یصلح للخط العربی و الفارسی و للمغلی و اللسان التّركی یجب أن یکن قلمًا محرّفًا من الجانب الأیسر

✓ *نسخه مجلس ۳۱۲۳* (ص. ۳۵پ): و القلم الحرّف من الجانب الایمن یصلح للخط العربی و الفارسی و العبری و اللسان الرومی و الدّری (کذا) یجب أن یكون قلمه محرّفًا من جانبه الأیسر

در اینجا هم مصحح با وجود مبهم‌بودن متن و ضبط نسخه‌هایی که در اختیار داشته مانند «خ» و «یو»، ضبط نسخه اساس (صو) را در متن نگه داشته است.

و سزاوارترین کسی به جاه و پادشاهی آن است که دل او جایگاه عدل است؛ و خانه او آرامگاه دین‌داران و خردمندان است و رای او از خداوندان دانش است (ص ۱۵۰)

- ✓ **یو** (ص. ۳۲): و رای او خزانه خداوندان دانش بود
- ✓ **صو** (ص. ۲۱): و رای او خداوندان دانش است
- ✓ **نصیحه‌الملوک** (۷-۱۳۱۵، ص. ۸۰): و دل وی خزینه خداوندان دانش بود
- ✓ **التبر‌المسبوک** (ص. ۷۴): من کان قلبه مکانا للعدل و بیته مقرر ذوی الدین و الفضل
- ✓ **حکیم اوغلو** (ص. ۱۲۱پ): من کان فی قلبه مکان للعدل و بیته مقرر لذوی الدین و العقل و رأیه خزانه ارباب العلم و الفضل

✓ **برلین** (ص. ۶۰پ): و رای او خزینه خداوندان دانش بود

آشکار است که «صو» در اینجا افتادگی دارد و همایی با افزودن «از» به متن سعی داشته است ابهام عبارت را رفع کند. *التبر‌المسبوک* چاپی هم همین افتادگی را دارد؛ اما براساس نسخه «یو» می‌باید واژه «خزانه» به متن افزوده می‌شد؛ نسخه‌های تازه هم این موضوع را تأیید می‌کنند.

نتیجه‌گیری

با توجه به اهمیت *نصیحه‌الملوک* در مطالعه سیر اندیشه غزالی و جایگاه آن در میان آثار فارسی به‌جامانده از قرن پنجم و ششم، در دست داشتن یک متن مصحح علمی و منقح از کتاب، ضرورت دارد. زنده‌یاد جلال‌الدین همایی در تصحیح این اثر زحمت فراوانی کشید؛ اما در چاپ اول به سبب نداشتن نسخه‌های قدیمی و معتبر، نتوانست تصحیحی پذیرفتنی ارائه دهد. در چاپ دوم نیز با وجود فراهم‌آوردن هفت نسخه، باز هم نسخه‌های تاریخ‌دار و کهنی به دست او نرسید و در حدس قدمت برخی نسخه‌های بی‌تاریخ، مانند «یو» نیز مبالغه و در طول تصحیح بیش از حد به آن اعتماد کرد. نبود نسخه‌های معتبر سبب شد که همایی دست به تصحیح التقاطی بزند؛ التقاط بین نسخ فارسی و *التبر‌المسبوک*؛ اما در نهایت ابهامات و اشکالاتی در متن باقی ماند. این در حالی است که در مقدمه، روش خود را التقاطی ندانسته بود و برداشت مخاطب از توضیحات مصحح در مقدمه آن است که روش او «نسخه اساس» است. مهم‌ترین اشکال این روش التقاطی، عدم یک‌دستی در آن است. عدم دسترسی مصحح به نسخه‌های بیشتر نیز یکی از علل وجود ایرادات و نواقص در متن است. نگارندگان نسخه‌های اینک تازه‌ای از متن را به دست آورده‌اند. نسخه‌های تازه دستیاب‌شده تازه نه تنها در رفع اشکالاتی که در دو تصحیح قبلی کتاب وجود دارد، کمک‌کننده است، در بررسی اصالت اثر نیز اطلاعات درخور توجهی را در بردارند. چنانکه گفته شد با وجود ارائه دلایل قابل توجه از سوی خود مصحح مبنی بر نادرستی انتساب بخش دوم به غزالی و با وجود مطالعات دیگران در این باره، باز هم همایی بر انتساب هر دو بخش کتاب به غزالی اصرار ورزید و باعث شد تحقیقات عده‌ای از پژوهشگران درباره اندیشه سیاسی غزالی، بر پایه منبعی جعلی نهاده شود؛ برای نمونه، سید جواد طباطبایی در کتاب *تاریخ اندیشه سیاسی در ایران*، منحنی اندیشه سیاسی غزالی را بر مبنای فضای فکری هر دو بخش کتاب ترسیم کرده است که ناهمگونی و ناسازگاری شگرفی با دیگر آثار غزالی دارد. نگارندگان در پژوهشی مستقل بر پایه مطالعه نسخه‌شناسانه به موضوع «عدم اصالت بخش دوم

نصیحة الملوک» پرداخته‌اند که به‌زودی منتشر خواهد شد. با توجه به دستیاب‌شدن نسخه‌های تازه و کاستی‌های چاپ دوم نصیحة الملوک، تصحیح دوباره اثر ضروری می‌نماید. در تصحیح تازه، می‌باید تنها بخش نخست کتاب در زمره یکی از تألیفات غزالی معرفی و بخش دوم با عنوان اثری بدون مؤلف، اما قابل توجه در حوزه اندرزنامه‌نویسی، تصحیح و منتشر شود.

منابع

- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق.). *لسان العرب* (ط ۳، ج. ۱۰). دار صادر.
- ابن ندیم (۱۴۱۷ق. / ۱۹۹۷م.). *الفهرست* (ط ۲). دارالمعرفة.
- بدوی، عبدالرحمن (۱۹۶۱م.). *المؤلفات الغزالی*. وكالة المطبوعات.
- بینش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۴۸). *فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*. انتشارات دانشگاه تهران.
- پورجوادی، نصرالله (۱۳۸۱). *دو مجلد پژوهش‌هایی درباره محمد غزالی و فخر رازی*. مرکز نشر دانشگاهی.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*. دانشگاه تهران.
- دینوری، ابن قتیبه عبدالله بن مسلم (۱۹۹۷م.). *عیون الأخبار* (ج. ۴). دارالکتب العلمیة.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۵۲). *فرار از مدرسه*. انتشارات امیرکبیر.
- طباطبایی، سیدجواد (۱۳۹۱). *تاریخ اندیشه سیاسی در ایران*. نشر ققنوس.
- العاملی، السید صدرالدین (۱۳۲۹ق. / ۱۹۱۱م.). *الفرق بین الصالح و غیر الصالح*. *لغة العرب*، ۱(۱)، ۵۹-۶۳.
- <https://shamela.ws/book/36540>
- غزالی، ابوحامد (ف ۵۰۵ق. الف). *التبر المسبوك*. نسخه کتابخانه ایاصوفیا. شماره: ۲۸۶۰. تاریخ کتابت: ۸۶۷ق.
- غزالی، ابوحامد (ف ۵۰۵ق. ب). *التبر المسبوك*. نسخه کتابخانه ایاصوفیا. شماره: ۲۸۶۲. تاریخ کتابت: ۹۶۲ق.
- غزالی، ابوحامد (ف ۵۰۵ق. پ). *التبر المسبوك*. نسخه کتابخانه حکیم اوغلو. شماره: ۵۵۱. تاریخ کتابت: ۶۵۰ق.
- غزالی، ابوحامد (ف ۵۰۵ق. ت). *التبر المسبوك*. نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره: ۱۸۸۶۱. تاریخ کتابت: ۱۰۳۹ق.
- غزالی، ابوحامد (ف ۵۰۵ق. ث). *التبر المسبوك*. نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره: ۳۱۲۳. تاریخ کتابت: بی تاریخ.
- غزالی، ابوحامد (ف ۵۰۵ق. ج). *نصیحة الملوک*. نسخه کتابخانه ایاصوفیا. شماره: ۲۸۷۹. تاریخ کتابت: ۸۶۳ق.
- غزالی، ابوحامد (ف ۵۰۵ق. چ). *نصیحة الملوک*. نسخه کتابخانه ایاصوفیا. شماره: ۲۸۸۰. تاریخ کتابت: بی تاریخ (احتمالاً قرن ۹).
- غزالی، ابوحامد (ف ۵۰۵ق. ح). *نصیحة الملوک*. نسخه کتابخانه ایاصوفیا. شماره: ۲۹۰۹. تاریخ کتابت: بی تاریخ (احتمالاً قرن ۹ و ۱۰).
- غزالی، ابوحامد (ف ۵۰۵ق. خ). *نصیحة الملوک*. نسخه کتابخانه ایاصوفیا. شماره: ۲۹۱۰. تاریخ کتابت: ۷۰۶ق.
- غزالی، ابوحامد (ف ۵۰۵ق. د). *نصیحة الملوک*. نسخه کتابخانه دانشکده ادبیات مشهد. شماره: ۳۷۳. تاریخ کتابت: ۱۱۱۲ق.

- غزالی، ابوحامد (ف ۵۰۵ق. ذ). *نصيحة الملوك*. نسخه کتابخانه دولتی برلین. شماره: Ms.or.oct. 2213. تاریخ کتابت: ۷۹۷ق.
- غزالی، ابوحامد (ف ۵۰۵ق. ر). *نصيحة الملوك*. نسخه کتابخانه شهید علی پاشا. شماره: ۱۴۶۲. تاریخ کتابت: بی تاریخ (احتمالاً اواخر قرن هشتم).
- غزالی، ابوحامد (ف ۵۰۵ق. ز). *نصيحة الملوك*. نسخه کتابخانه فاتح. شماره: ۵۴۰۶. تاریخ کتابت: ۷۰۹ق.
- غزالی، ابوحامد (ف ۵۰۵ق. ژ). *نصيحة الملوك*. نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. شماره: ۴۹۴۵. تاریخ کتابت: احتمالاً قرن سیزدهم.
- غزالی، ابوحامد (ف ۵۰۵ق. س). *نصيحة الملوك*. نسخه کتابخانه یوگوسلاوی. شماره: MSP I 11. تاریخ کتابت: بی تاریخ (احتمالاً حدود قرن دهم تا یازدهم).
- غزالی، ابوحامد (۱۳۵۱). *نصيحة الملوك* (جلال‌الدین همایی، مصحح). انجمن آثار ملی.
- غزالی، ابوحامد (۷-۱۳۱۵). *نصيحة الملوك* (جلال‌الدین همایی، مصحح). چاپخانه مجلس.
- غزالی، محمد بن محمد (۱۴۲۹ق. / ۲۰۰۸م). *التبر المسبوك* (هیثم خلیفه طعیم، مصحح). المكتبة العصرية.
- القرطبی النمری، أبو عمر یوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر بن عاصم (بی‌تا). *بهجة المجالس و أنس المجالس* [نسخه دیجیتال، شماره صفحات با چاپ اصلی مطابقت ندارد].
- القلقشندی، أحمد بن علی (۱۹۸۷م). *صبح الأعشى فی صناعة الإنشا* (محمد حسین شمس‌الدین، مصحح، ج. ۲). دارالکتب العلمية.

References

- Al-‘Āmilī, S. A. (1329 AH / 1911). *Al-Farq bayn al-Ṣāliḥ wa Ghayr al-Ṣāliḥ. Lughat al-‘Arab*, 1(1), 59–63. <https://shamela.ws/book/36540> [In Arabic]
- Al-Qalqashandī, A. (1987). *Ṣubḥ al-A‘shā fī Ṣinā‘at al-Inshā’* (M. Ḥ. Sh, Ed., Vol. 2). Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- Al-Qurṭubī al-Namarī, Y. (n.d.). *Bahjat al-Majālis wa Uns al-Majālis* [Digital edition]. [In Arabic]
- Badawī, ‘A. R. (1961). *Al-Mu‘allafāt al-Ghazālī*. Wakālat al-Maṭbū‘āt. [In Arabic]
- Crone, P. (1987). Did al-Ghazālī write a mirror for princes? On the authorship of *Nasīḥat al-Mulūk*. *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 10, 167–191.
- Dehkhodā, ‘A. A. (1998). *Lughat-nāmeḥ-ye Dehkhodā*. University of Tehran. [In Persian]
- Ghazālī, A. M. (1429 AH / 2008). *Al-Tibr al-Masbūk* (H. K, Ṭu‘aym, Ed.). Al-Maktaba al-‘Aṣriyya. [In Arabic]
- Ghazālī, A. M. (1936–1937). *Naṣīḥat al-Mulūk* (J. A. Homā’ī, Ed.). Majles Printing House. [In Persian]
- Ghazālī, A. M. (1972). *Naṣīḥat al-Mulūk* (J. A. Homā’ī, Ed.). Anjoman-e Āthār-e Mellī. [In Persian]
- Ghazālī, A. M. (d. 505 AH. a). *Al-Tibr al-Masbūk*. Aya Sofya Library. MS no. 2860. dated 867 AH. [In Arabic]
- Ghazālī, A. M. (d. 505 AH. b). *Al-Tibr al-Masbūk*. Aya Sofya Library. MS no. 2862. dated 962 AH. [In Arabic]
- Ghazālī, A. M. (d. 505 AH. c). *Al-Tibr al-Masbūk*. Hekimoğlu Ali Paşa Library. MS no. 551. dated 650 AH. [In Arabic]
- Ghazālī, A. M. (d. 505 AH. d). *Al-Tibr al-Masbūk*. Majles Library (Iranian Parliament). MS no. 18861. dated 1039 AH. [In Arabic]

- Ghazālī, A. M. (d. 505 AH. e). *Al-Tibr al-Masbūk*. Majles Library (Iranian Parliament). MS no. 3123. undated. [In Arabic]
- Ghazālī, A. M. (d. 505 AH. f). *Naṣīḥat al-Mulūk*. Aya Sofya Library. MS no. 2879. dated 863 AH. [In Persian]
- Ghazālī, A. M. (d. 505 AH. g). *Naṣīḥat al-Mulūk*. Aya Sofya Library. MS no. 2880. undated (probably 9th century AH). [In Persian]
- Ghazālī, A. M. (d. 505 AH. h). *Naṣīḥat al-Mulūk*. Aya Sofya Library. MS no. 2909. undated (probably 9th–10th centuries AH). [In Persian]
- Ghazālī, A. M. (d. 505 AH. i). *Naṣīḥat al-Mulūk*. Aya Sofya Library. MS no. 2910. dated 706 AH. [In Persian]
- Ghazālī, A. M. (d. 505 AH. j). *Naṣīḥat al-Mulūk*. Berlin State Library. MS or. oct. 2213. dated 797 AH. [In Persian]
- Ghazālī, A. M. (d. 505 AH. k). *Naṣīḥat al-Mulūk*. Central Library of University of Tehran. MS no. 4945. probably 13th century AH. [In Persian]
- Ghazālī, A. M. (d. 505 AH. l). *Naṣīḥat al-Mulūk*. Faculty of Literature Library. Mashhad. MS no. 373. dated 1112 AH. [In Persian]
- Ghazālī, A. M. (d. 505 AH. m). *Naṣīḥat al-Mulūk*. Fatih Library. MS no. 5406. dated 709 AH. [In Persian]
- Ghazālī, A. M. (d. 505 AH. n). *Naṣīḥat al-Mulūk*. Shahid Ali Pasha Library. MS no. 1462. undated (probably late 8th century AH). [In Persian]
- Ghazālī, A. M. (d. 505 AH. o). *Naṣīḥat al-Mulūk*. Yugoslavia Library. MS no. MSP I 11. undated (probably 10th–11th centuries AH). [In Persian]
- Ibn al-Nadīm. (1417 AH / 1997). *Al-Fihrist* (2nd ed.). Dār al-Ma‘rifa. [In Arabic]
- Ibn Manẓūr, M. (1414 AH). *Lisān al-‘Arab* (3rd ed., Vol. 10). Dār Ṣādir [In Arabic]
- Ibn Qutayba al-Dīnawarī, ‘A. A. (1997). *Uyūn al-Akḥbār* (Vol. 4). Dār al-Kutub al-‘Ilmiyy. [In Arabic]
- Pourjavady, N. (2002). *Do Mojadded (ajūhesh-hāyī darbāreh-ye Muḥammad Ghazālī va Fakhr Rāzī)*. Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhī [In Persian]
- Ṭabāṭabā‘ī, S. J. (2012). *Tārīkh-e Andīshah-ye Siyāsī dar Īrān*. Nashr-e Qoqnūs [In Persian]
- Watt, W. M. (1952). The authenticity of the works attributed to al-Ghazālī. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 84(1–2), 24–45. <https://doi.org/10.1017/S0035869X00105118>
- Zarrīnkūb, A. H. (1973). *Farār az Madreseh*. Amīr Kabīr. [In Persian]